

ՆՈՐ ՆԻԻԹԵՐ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՍԱՐԱՖԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեանի կենսագրությունը եւ գործունէութիւնը ընդարձակ կերպով ուսումնասիրուած եւ հրատարակուած է. այնպէս որ գրեթէ լրիւ ծանօթ ենք անոր կեանքին: Ուսումնասիրողը եղած է Վիեննայի Միխիթարեաններէն Հ. Գրիգորիս Գալէմբարեան¹, որ օգտագործած է ղիւսնական թուղթեր, յատկապէս Անտոնեան Միաբանութեան, Լիւդովիկի, մասամբ նաեւ Վենետիկի Միխիթարեան ղիւսնը: Բայց որովհետեւ մեր ձեռքը ունինք ինչ ինչ նոր աղբիւրներ, քաղուած յատկապէս Հռոմի Փրոփականտայի եւ Վենետիկի Միխիթարեան ղիւսնէն, կ'ուզենք հոս ներկայացնել, ամբողջացնելու համար Սարգիս Արքեպիսկոպոսի կենսագրութեան ցարդ անծանօթ մնացած կամ քիչ ուսումնասիրուած քանի մը երեսակները:

* * *

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԶՄԻՆՈՒՆԻՈՅ ՄԷՁ (1743)

1743 տարւոյն առաջին ամիսներուն Սարգիս Արքեպս. կը գտնուի Զմիւռնիս, իրր Առաքելական Նուիրակ Երուսաղէմի Պատրիարքին, տեղւոյն աղգայիններէն հանգանակութիւն մը կատարելու նպատակով՝ փակելու համար Երուսաղէմի վանքին պարտքերը:

Հաւանաբար այդ թուականէն առաջ արդէն չփոփոխուած ունեցած լրջար լատին եկեղեցականներու հետ, քանի որ հազիւ Զմիւռնիս հասած՝ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ տեղւոյն լատին Առաքելական Նուիրակին՝ Հ. Զիրոլամոյ Լանցա տի Փերայի (P. Girolamo Lanza di Perain) հետ: Այս վերջինս, իր 9 Փետր. 1743 թուակիր նամակով, ուղղուած Հաւատարմիւրի Ս. Ժողովի Նախագահին, կը տեղեկացնէ՝

1. Տես ԳԱԼԵՄԳԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակիւ հայ կաթողիկոսայէ. (Աղգ. Մատեղ ԾԵ), տպ. Վիեննա, 1908:

Թէ Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեան տուած է իր հաւատքի դաւանանքը: Փերայիին այս պաշտօնական նամակին կը ստորագրեն նաեւ հինգ ֆրանսացի վեղարաւորներ, որոնք ներկայ գտնուած են Սարգիս Եպիսկոպոսի դաւանանքի յայտարարութեան: Նոյն նամակը կը բաժնուի տոտրագրած է «Սարգիս Արքեպս. Մեծին Կեսարիոյ, եւ գլխաւոր Նուիրակ Սրբոյ Երուսաղէմի Պատրիարքին Հայոց»: Հուսկ՝ նամակին հարազատութիւնը վաւերացուած է կնիքով եւ յատուկ բանաձեւով՝ Զմիւռնիոյ ֆրանսացի հիպատոսէն²:

Այս նամակին կ'ընկերանայ Սարգիս Եպիսկոպոսի անձնական մէկ ղրութիւնը, հիւանդ՝ գեղեցիկ եւ ճոխ գրաբարով, 29 Յունուար 1743 թուակիր, ուղղուած Բենեդիկտոս ԺԴ. Քահանայապետին: Սարգիս Եպիսկոպոսի այս ղրութիւնը հաւատքի դաւանանք մըն է, ուր ան կը խոստանայ՝ թէ «մինչեւ ցմահ հնազանդ եղէց Հոռօնականի Սրբոյ Եկեղեցւոյն եւ նորին անսխալ Քահանայապետին ծայրագնոց»:

Զմիւռնիոյ Լատին Նուիրակը վերոյիշեալ նամակին մէջ գովաւանքով կը խօսի Սարգիս Եպիսկոպոսի մասին, ըսելով թէ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ղրտուն իւր յարգուած անձ է, օժտուած եղական յատկութիւններով, ու վաւելցնէ՝ թէ Սարգիս Եպիսկոպոսի այդ քայլը կրնայ ունենայ իր բարեբար արդիւնքը, քանի որ քաղաքին մէջ արդէն ուրիշ երեք հայ վաճառականներ եւս ընդունած են բացայայտօրէն կաթողիկէ դաւանանքը, եւ թէ Սարգիս Եպս. յոյս ունի ուրիշ երեք հայ եպիսկոպոսներ ալ առաջնորդել իր ընտրած ճամբուն: Յարգաբար, Նուիրակը կը խնդրէ Ս. Ժողովէն՝ որ աստե՛ն մը ծածուկ մնայ Սարգիս Եպիսկոպոսի առած քայլը, քանի որ դեռ Երուսաղէմի Նուիրակ ըլլալով՝ զբաղած է նոյն վանքին համար հանգանակութեամբ. իսկ Պոլիս դարձին՝ երբ դրամը յանձնէ տեղւոյն Պատրիարքին՝ պիտի յայտարարէ իր ընտրած ճամբան³:

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԷՁ (Մայիս-Նոյեմբեր 1745)

Սարգիս Եպս. Զմիւռնիս կը մնայ շուրջ երկու տարի (1742-1743): 1743ի վերջին ամիսներուն Պոլիս անցնելով, Նախնի Պատրիարքին կը յանձնէ հաւաքած դրամը ու կ'արձնէ ստացաւոր: Պոլիս գտնուած չըջանին ալ կը մօտենայ Լատին Առաքելական Պատուիրակ Պոնաթի, որ իր գոյգ նամակներով, գրուած 20 Սեպտ. 1744ին, մին՝

2. AP (Archivio Propaganda), SOCG (Scritture Originali Congregazioni Generali), Vol. 715, fol. 59.

3. Բնագիրը կը հրատարակենք ամբողջութեամբ. տես Յաւելուած, թիւ 1:

4. Ս. Աթոռնի կողմէ տրուած պատասխանը, 1743ին, հրատարակած է ԳԱԼԵՄԳԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., ամդ, էջ 175-176:

Չորրորդ յանձնարարականը տուած է Մխիթար Աբբահայր, 1745ի Հոկտ. ամսուն, ուղղուած Փրոփականոսայի Ծիրանաւորներուն: Նամակը գրուած է իտալերէն, Մխիթարի քարտուղարին ձեռքով, եւ ատորապէս յետոյ Մխիթար Աբբայէն: Յանձնարարականը ունի հետեւեալ պարունակութիւնը. Այժմ որ Սարգիս Եպս. կու գայ Հռոմ, պարտք կը համարիմ հաղորդել Ձեզի այն ինչ որ գիտեմ իր մասին: Սա աշակերտած ըլլալով Պոլսոյ հանգուցեալ Պատրիարքին, ու մանկութենէն դարգացած՝ գիտութեամբ, եղած է Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ եւ իր անձնական ընթերցումներով հասած է կաթողիկէ հաւատքի ճշմարտութեան: Իր թեմին մէջ գտնուած միջոցին՝ տեսնելով իր ժողովուրդին անտարբերութիւնը այս մասին, չէ ուղած աւելի երկար հոն մնալ ու դարձած է Պոլիս, միտքը դնելով անցնիլ քրիստոնեայ աշխարհ, կարենալու համար պահել իր հաւատքը եւ ըլլալ օրինակ ուղղափառներու: Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ նկատմամբ իր համակրանքը դեռ յայտնի չըլլալով, ժամանակ մը կըրցած է քարոզել Պոլիս եւ այլուր, եւ իր քարոզութիւնը մեծ աղմուկ հանած է ժողովուրդին միջեւ: Ի վերջոյ տեսնելով թէ կարելի չէ առանց վտանգի քարոզել կաթողիկէ հաւատքը, մղուած իր խղճմտանքէն, որոշած է չմնալ իր երկիրը, այլ աճապարանքով նստել դէպի Արեւմուտք: Չմիւռնիա գտնուած ժամանակ, ծածուկ վերադառնալով մտնելով նաւ մը՝ հասած է Վենետիկ, տարւոյն Մայիս ամսուն, եւ այժմ մեծագոյն խոնարհութեամբ կը գիտէ Ս. Ժողովին: Արդ, արժանի է որ նախ իրեն բարեացակամ կեցույտով, նկատի առած մանաւանդ՝ որ Պոլսոյ նոր Պատրիարքը իմանալով Սարգիս Եպիսկոպոսի Արեւմուտք մեկնելը, Եկեղեցւոյ մէջ հանդիսաւոր կերպով հաղորդէ զինք, պարգայէս անոր համար որ գիտած է Ս. Աթոռին: Պատրիարքին արտասանած խօսքերը ծանոթապէս վերաւորած են «ուղղափառ»ներէն շատերը, իսկ միւսները դայթակղած են, եւլն.⁹:

9. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 412. Մխիթար Աբբայ յանձնարարական մը գրած է նաեւ Յովհաննէս պատկերահանի (Հռոմ), որ կը պատասխանէ իր 13 Նոյեմբ. 1745 թուակիրով՝ գրելով. «Այս գիրս անցած շաբաթ պիտի գրէի, բայց նոյն օրն հասանելով Գեռապոյժան Սէրգիս Եպիսկոպոսն՝ ժամանակ ոչ ունեցայ գրելու: Ահա տէր իմ, եկեալ հասաւ այս յարգելի Եպիսկոպոս, եւ Հրամանքը կրկին յանձնար(ար)ութիւն գրեալ էի ինձ նուաստագունիս: Ի՞նչ կարող է տկարութիւնն իմ այսպիսի անձու ծառայել եւ պատվել: Ձիար(ը) եւ իցէ՛ աս(աց)ի իւրեան թէ ի յամենայն փրս որ համարիցէ զիս յարմար, մեծաւ յօժարութեամբ պատրաստ ամ ծառայել: Նախ քան զգալն եւ (յ)ետ հասանելոյ, խնայեալ ամանց մեծաւորաց, թէ որպիսի անձ իցէ կամ որչափ պատուոյ արժան: Երէկեան ժողովքի սէքրէթարն մօնսինեօր Լէրքարն եկաւ առ ի յայնչել զսա յոյժ սիրով, որ ոչ է սովորութիւն անոն յայսպիսի յարգութիւն եպիսկոպոսաց Հայոց: Ըստեփան Վրդ.՝ զնա(յ) ընդ իւր թէրճիւնութիւն: Սա առ թէ ես տեղս կենալու չեկի, այլ վերստին Վէնէտիկ դառնալոց ամ, եւ ես ոչ գիտեմ թէ իրաւի վեր միտն այս է, կամ թէ վասն խոհմութեան այսպէս խօսի»:

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊՍ. ՀՌՈՄԻ ՄԷՁ (Նոյեմբ. 1745 – Հոկտ. 1746)

Հետն առած այս Հորս յանձնարարականները, ինչպէս նաեւ իր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան վկայականին իտալերէն թարգմանութիւնը, կատարուած Մխիթար Աբբայէ, Սարգիս կը մտնէ Հռոմ՝ Նոյեմբերի առաջին օրերուն (1745), իր աշակերտին, Յովհաննէս Վրդ. Աղարեանի ընկերակցութեամբ: Հռոմի մէջ Սարգիս Եպս. կը գտնէ տիրալիր ընդունելութիւն՝ թէ՛ Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապէն եւ թէ՛ Ծիրանաւորներէն, ինչ որ մանրամասն նկարագրած է Սարգիս Եպս.՝ առ Մխիթար Աբբայ գրած 27 Նոյեմբեր իր նամակին մէջ¹⁰. գրած ըլլալով է նաեւ Մինաս Եպիսկոպոսին, որ իր 4 Դեկտ. 1745 թուակիր հայերէն նամակին մէջ, ուղղուած՝ Ծիրանաւոր Գարաֆֆայի, կը յայտնէ իր դոհոմակութիւնը թէ «(յ)ո՛ւժ ուրախութիւն եղեւ ինձ տիրով մեծաւ ընդունելն Ձեր զամենապարծառ Սարգիս Եպիսկոպոսն. ուրախութիւն այն ոչ միայն ինձ այլ եւ բոլոր ազգին իմոյ է»¹¹:

Նոյն չըջանին, Հռոմի մէջ, հայ ծէսի ձեռնադրիչ Եպիսկոպոսն էր Վրթանէս Արքեպս. Ստեփանեան (1661–1761), որ ծերացած ըլլալով՝ կը խորհէին տալ իրեն օժանդակ Եպիսկոպոս մը: Փրոփականոսայի քարտուղարը, Լերքարի, սոմաակով մը կը գրէ Սարգիս Եպիսկոպոսին, լսելու անոր կարծիքը, միաժամանակ հրահանգ տալով՝ որ այս վերջինս գրէ Մինաս Եպիսկոպոսին, որպէսզի ան ալ իր կարգին հետաքրքրուի այս հարցով եւ միաժամանակ լուծում մը առաջարկուի Ս. Աթոռին¹²: Սարգիս Եպս. 29 Յունուար 1746ին կը պատասխանէ, ցոյց տալով գործակցելու տրամադրութիւն. իր այդ դրութիւնը, որ կը պահուի Փրոփականոսայի դիւանը, կը հրատարակենք ամբողջութեամբ¹³:

Մինաս Արքեպս. իտալերէն նամակով մը ուղղակի կը պատասխանէ քարտուղար Լերքարի, 26 Մարտ 1746ին, խոստանալով հետաքրքրուիլ եւ առաջարկել յարմարագոյն եկեղեցականներ. հուսկ կ'աւելցնէ թէ «Ձեր մօտ ունիք Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, որ եթէ ջերմացած չըլլար այս կողմերը միանք հիմնելու ծրագրերով, իրմէ բաւագոյնը գոյութիւն չունէր, մանաւանդ որ մեր ազգին մէջ շատ մեծ համբաւ կը վայելէ»¹⁴:

10. AP, SO, Armeni, Vol. 11, ff. 205-206.

11. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 424.

12. AP, Lettere, Vol. 167, an. 1747, ff. 9-10; SO, Armeni, Vol. 11, f. 499.

13. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 500. Վաւերացութիւն բնագիրը տես Յաւելուած, թիւ 2:

14. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 517.

Եպիսկոպոսի անմեղությունը¹⁹։ Այս դէպքն է որ Սարգիս Եպս. քաղաքից ալ կերպով կը յիշատակէ իր 28 Մայիս 1746 թուակիր նամակին մէջ, ուղղուած՝ Մխիթար Արքային²⁰։ Բայց Մխիթար արդէն նախապէս իմացած էր խնդիրը, ըստ Յովհաննէս Պատկերահանէն²¹, որ գրեթէ օրը օրին Մխիթարի կը հասցնէր Հռոմ պատահած դէպքերը, ըստ Մխիթար Արքեպս. Փերվաղեանէն։ Եւ որովհետեւ այս վերջինը Մխիթարի կը հաղորդէ թէ Սարգիս Եպս. տարակոյս ունեցած է Մխիթարի վրայ ալ, որովհետեւ Մխիթար նամակագրութեամբ կապ կը պահէր Հռոմէական Ստեփանոս Վարդապետի հետ, Մխիթար պարտք կը համարէ լուսաբանել խնդիրը՝ իր 28 Մայիս

19. Վրթանէս Արքեպս. 6 Մայիս 1746 թուակիր խտրութիւնները (համաթ. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 465) կը ծանուցանէ Ս. Ժողովին թէ կանչելով Սարգիս Եպիսկոպոսը զրպարտողները՝ յայտնած է անոնց Ս. Ժողովին կամքը։ Ամէնքը սիրով հպատակած են, բացի Տէր Ստեփանէ եւ Տէր Յովհաննէս Արեւմտեանէ, որոնք կոչու կերպով պատասխանած են, սպառնալով թէ Սարգիս Եպիսկոպոսի դէմ ցարդ ըրածնէն աւելին ալ կ'ուզեն ընել, եւ թէ չեն զղջար այդ կերպով դրած ըստնուն համար։ Սակայն յաջորդաբար Տէր Յովհաննէս յատուկ կնիքով յայտարարութիւն մը կ'ընէ հետեւեալ պարունակութեամբ. «Ես ի ներքոյ գրեալ Տէր Յովհաննէս, աշակերտ Տեառն Սարգսի Ծնորհալի Արքեպիսկոպոսին կեսարիոյ, ամենեւին ոչ ունելով կամակցութիւն եւ խորհրդակցութիւն ընդ արդուհալին, զոր ետուն առ մօտիննօրն, որոյ զիս պատրանօք տարան եւ առնունս գրել ետուն։ Ուստի եւ ես իմանալով զայս զուր (ձեռագիրը՝ չուր - Հ. Ս. Ժ.) զրպարտութեանն, որ բոլորովին էր զուտ չարութիւն՝ զոր ինչ որ գրեալն էին, վասն որոյ սկսայ աղաղակել՝ թէ զիս հանեցէք, որպէս որ գրել ետունք. եւ Ստեփան Վրդ. զնաց, հանել ետ, եւ ես հաւատացի, ոչ գիտեմ թէ հանել ետ թէ ոչ։ Վասն որոյ անպարտ եմ այսմ զրպարտութենէն, որ է ընդդէմ ճշմարտութեան» (AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 474)։

20. Հմմտ. ԳԱԼԵՍԻՍԻՆԻԱՆ Հ. Գ., ամգ., էջ 221-222։

21. Յովհաննէս Պատկերահան այս դէպքերը կը հաղորդէ Մխիթարի 22 Մայիս 1746 թուակիր նամակով, որու Մխիթար կը պատասխանէ Մայիս 28ին։ Եւ որովհետեւ Յովհաննէս Պատկերահան ալ ամբաստանուած էր, Մխիթար կը քաջալերէ զինքը։ Մէջ կը բերենք Մխիթարի նամակէն հատուած մը, որովհետեւ սերտ կապ ունի Սարգիս Եպիսկոպոսի անձին հետ. «Կարի զարմացայ ի վերայ չփոթութեանց եղելոց այդ, զորմէ ոչ կարէի երեւակերպել, թէ այսպէս լինիցի. այսինքն թէ վասն ոմանց ունայն եւ սուտ պատճառաց ամբաստանիցն զարքեպիսկոպոս մի, եւ զայնքան վրդովմունս յարուցեն, եւ զանուն ազգին մերոյ այնու առաւել խաւարեցուցեն...։ Ուստի զայս մտածեմ, երանի թէ իցէր Երեմիա մարգարէ եւ կամ զոնէ Մովսէս Խորենացին, զի ողբայցէր զայս պիսի թշուառութիւնս ազգին մերոյ։ Վասնզի եթէ ոք ունիցէր զմեծազունեղ եւ զծանրագունեղ չարութիւնս ոմանս եւ զբրէական յանցանս, եւ ամբաստանիցէին զայնպիսին, ոչ լինիւր այնչափ խայտառակութիւն անուան ազգին, զայնպիսի չարագործն ամբաստանելով. սակայն մինչ սօքա զայնպիսի ոք ամբաստանեցին, որ կամ ոչ է մեղուցեալ, եւ կամ ծանր յանցանք ինչ ոչ կարէ զնիլ ի վերայ նորա, այլ կամ սուտք եւ կամ թեթեւ իրք. վասն այսորիկ ամբաստանութիւնն այն լինի կարի մեղադրելի։ Ուստի ըստ որում եւ գրեալ էիր՝ կարի արգարապէս եղեալ է զի ամբաստանողն յանդիմանեցան եւ ամբաստանեալն արգարացաւ»։ (Մխիթար Արքային, Նամակամի, թիւ 819, տող 14-30)։

1746 թուակիր նամակով, ուղղուած՝ Սարգիս Եպիսկոպոսին։ Նամակը ամբողջութեամբ կը հրատարակենք ստորեւ²²։

Սարգիս Եպս. Հռոմ եկած էր՝ ոչ թէ մնալու դիտաւորութեամբ, այլ եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւններէն յանձնարարականներ ստանալու, որոնցմով կարենար դիւրաւ հիմնել վանք ու տալարան՝ Վենետիկի մէջ։ Գրեթէ տարի մը կը մնայ Հռոմ, սակայն այնպէս կը թուէ թէ չի յաջողիր ձեռք ձգել ակնկալածը, ուստի կ'որոշէ դառնալ Վենետիկ։ Ճամբայ ելլելէ առաջ՝ Ս. Ժողովին կը ներկայացնէ զրաւոր աղերսագիր մը, որ կը պարունակէ հետեւեալ չորս կէտերը²³։

1. Սրբազան Քահանայապետը յանձնարարական մը գրէ Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին, որպէսզի առ միջամտէ ու շարժէ Վենետիկի Մերակոյտը, նուիրելու Սարգիս Եպիսկոպոսին հին կղզի մը կամ չէնք մը, հոն հաստատելու համար վանք կամ հայկական ուսումնարան։ Բացի ասկէ նոյն Նուիրակը պաշտպան կանգնի Սարգիս Եպիսկոպոսին, յատկապէս ուղղափառ դիրքեր տպելու գործին մէջ։

2. Ս. Քահանայապետին միջամտութեամբ, Հռոմի Վենետիկեան Դեսպանը տալ Սարգիս Եպիսկոպոսի յանձնարարական գիր մը, առաջին կէտին մէջ յիշուած պարունակութեամբ։

3. Ս. Ժողովը գրէ յանձնարարական մը Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին, վերոյիշեալ պարունակութեամբ, շեշտելով յատկապէս՝ թէ տպագրելի գիրքերու գրաքննութիւնը մատարուի նոյն Նուիրակին միջոցով, եւ ոչ թէ այլ անձերով։

4. Ս. Ժողովը յանձնարարական մը գրէ Վենետիկ քնակող Մինաս Արքեպս. Փերվաղեանին, ըսելով թէ ահա քեզի կը յանձնենք Սարգիս Եպիսկոպոսը, որպէսզի օգնեն՝ համեմու իր դիտաւորութեան, ինչպէս ատենօք կը գրէր մեզի. յատկապէս պաշտպան կանգնի զիրքերու տպագրութեան գործին։ Եթէ կարելի է յանձնարարականին մէջ յիշատակուի Կղեմէս Կալանոսի գիրքին վերահրատարակութիւնը, որպէսզի Մինաս Արքեպս. նիւթապէս ալ օժանդակէ անոր։

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԷՋ (Հովտ. 1746 - Հովտ. 1753)

Վերոյիշեալ աղերսագիրը կը կրէ «Սեպտ. 1746» թուականը. չենք գիտեր թէ արդեօք Սարգիս Եպս. տալած է խնդրածները, յատկապէս Ս. Քահանայապետէն ակնկալածը։ Հետեւեալներին կը մեկնի Վենետիկ, ձեռքն ունենալով Ս. Ժողովի Նախադահին յանձնա-

22. Տես Յաւելուած, թիւ 4։

23. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 579. Վաւերացութիւն ընդգրկող տես Յաւելուած, թիւ 5։

առիթ տալով որ շարունակէ իր թարգմանութիւնները, որոնք օգտակար են Արեւելիք քրիստոնեաներուն»²⁹։ Նուիրակը իր կողմէ կը թելադրէ՝ Սարգիս Եպիսկոպոսը կարգել իբր ձեռնադրելի Եպիսկոպոս, օգնական Վրթանէս Եպիսկոպոսին, ինչպէս աստե՛օք կը փափաքուէր։

Ս. Ժողովի քարտուղարը Լերբարի, 31 Մայիս 1749 թուակիրով, կը պատասխանէ Վենետիկի Նուիրակին գրելով. «Եւ միշտ եղական սէր ունեցած եմ Սարգիս Արքեպիսկոպոսին հանդէպ, դիտարկելով որ իր դարձը արդիւնք է ճշմարտութեան ճանաչողութեան եւ ոչ մարդկային չհասկնալիքութեան, ինչպէս Երբեմն կարելի է տարակուսիլ արեւելիքներու վրայ։ Ինք լաւ գիտէ՝ թէ հոս, Հռոմի մէջ, ես ղինք պաշտպանած եմ իր ազդակիցներէն մէկուն զբարտառութիւններուն դէմ, որ ինծի համաձայն, կը համարէր թէ այս եկեղեցականին փայլը չուէր մըն էր իրեն համար։ Յատուկ կերպով խնդրեցի Ս. Քահանայապետէն, որուն վերապահուած է Հռոմ մնալու իշխանութիւնը շնորհել Եպիսկոպոսներուն, եւ Ս. Պապը սուսաւ իր հաւանութիւնը մեծ զթուրեամբ։ Արդ հաճէիք Սարգիս Եպիսկոպոսին հաղորդել քահանայապետական այս մենաշնորհը, քաջալերելով որ փութայ ճամբայ ելլել»³⁰։ Յաջորդաբար նոյն նամակագիրէն կ'իմանանք՝ թէ Միւր. Քարաֆֆայի կարգադրութեամբ, որ պաշտպանէ էր Հռոմի Հայերուն, թոյլ տրուած էր որ Սարգիս Եպ. Հռոմ դադուն՝ կարենար բնակիլ Ս. Մարիամ Եփրատացոց Հայոց եկեղեցիին հիւրանոցը³¹։

Այնպէս կը թուի որ Ս. Ժողովի տուած պատասխանը չէ դո՛հացուցած Սարգիս Եպիսկոպոսը, քանի որ Վենետիկի Նուիրակը՝ իր 19 Յունիս 1749 թուակիրով՝ կը գրէ Ս. Ժողովին. «Հաղորդեցի Սարգիս Եպիսկոպոսին՝ թէ ընդունուած է Հայոց հիւրանոցը, սակայն ինք ապահով չըլլալով՝ թէ Հռոմ հասնելուն պիտի սահմանուի իրեն նաեւ ապրուստի պատշաճ դումար մը, կը նախընտրէ իր կեանքի մնացած օրերը նուիրել յօգուտ իր ազգին»³²։

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԷՋ ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԵԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Մխիթար Աբբաճօր եւ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի միջեւ եղած յարաբերութեան մասին արդէն անդրադարձած ենք այլուր³³։ Մխիթար կը վախճանի 27 Ապրիլ 1749ին. Սարգիս Եպ. Ներկայ կը դադուի

29. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 814.

30. AP, Lettere, Vol. 174, an. 1749, f. 48.

31. AP, Lettere, Vol. 174, an. 1749, f. 161.

32. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 832.

33. Հմտ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ Հ. Ս., Միթար Աբբաճօր հրատարակական առաջնությունը, տպ. Վենետիկ, 1980, էջ 213-220.

Մխիթարի յուղարկաւորութեան եւ թաղումին։ Սարգիս Եպ. Մխիթարի մասին բարձր համարում կազմած ըլլալու էր, զգացուած անոր աղնիւ վարմունքէն, որ անկեղծօրէն կ'ուրախանար անոր Վենետիկի մէջ ցուցաբերած գործունէութեամբ՝ հոգեւոր նոր գիրքեր տպագրելով ազգին օգտակար ըլլալու համար, եւ որ անյիշատար ոգիով նկատութեան իսկ չէր առնէր այն նիւթական վնասը՝ զոր կը կրէր Սարգիս Եպիսկոպոսի հրատարակութիւններէն։

Մխիթարի մահէն վերջ Սարգիս Եպ. կը շարունակէ յառաջ վարել սկսած գործը. 1750ին կը տպէ «Ճշմարտութիւն յաւիտեական», «Գիրք օրինակաց եւ միամութեան», 1751ին «Կրթութիւն ապաշխարողի», «Նոր Կտակարան», «Պատմութիւն վարուց Յօհաննու Ոսկերեանի», «Էփիմէրտէ», 1752ին «Ազգաբանութիւն տոհմիմ Յարեթեան» եւ «Պատարագամատոյց աշխարհականաց», որ կ'ըլլայ Սարգիս Եպիսկոպոսի վերջին հրատարակութիւնը։

Ամէն տպագրիչի նման Սարգիս Եպ. ալ մեծ դժուարութիւններով է որ առաջ կը տանէր տպագրութեան գործը։ Փախած՝ Պոլիսէն, պանդուխտ՝ Վենետիկի մէջ, ձեռնարկներու անյաջողութեամբ... դիւրին չէր օտարութեան մէջ գործել։ Յոյց տալու համար՝ թէ ո՛րքան կը վրէժ եւ թէ ի՛նչ խնդիրներ ունէր Պոլիսի տպարանին հետ, ահա Սարգիս Եպիսկոպոսի մէկ նամակը, ուղղուած՝ Ստեփանոս Մելքոնեանին, որ հազիւ ամիս մը առաջ (6 Ապրիլ 1750) ընտրուած էր յաջորդ Մխիթար Աբբաճօր. «Նամանիկ եղեւ յամենից կողմանց չափադանց ամբարտաւանութիւն Անտօնի տպագրիչին։ Թողում ի բաց զվատթարագոյն տպագրումն արականեալ, եղծեալ եւ պտղեալ. ալ նաեւ ոչ գտանի կուտակ թղթոյ իմիք, որ ոչ ունիցի զքառասունաւոր, զյիսնաւոր եւ զհարիւրաւոր պակասութիւն թղթոց... քանզի այնքան բռնացաւ ստահակութիւն նորին, որ անճարացեալ եմ, կամիմ թողուլ այժմ զտպագրումն կենդանեացին... զի եհան զիս ի կէս աւուրց իմոց մախիչն այն»³⁴։

Ճիշտ էին Սարգիս Եպիսկոպոսի դանդաղները. Պոլիսի հայկական գիրքերու տպագրութեան մենաշնորհը ունենալով՝ դարձած էր «ամբարտաւան»։ այնքան որ Ս. Ղազարի միաբանները խղերով իրենց յարաբերութիւնները անոր հետ՝ սկսեցին դիմել Ստ. Որլանտեան տպարանին գործակցութեան։ Սակայն Սարգիս Եպ. ըստիպուած էր ստակալին շարունակելու գործել Պոլիսի հետ՝ մինչեւ պայմանագրութեան աւարտումը։

1750ին կը լրանայ Սահակ Ահադինի առաջարկած Գիրք օրինակաց եւ միամութեանց գիրքին տպագրութիւնը։ Նոյն այս գիրքը Սահակ Ահադին առաջարկած էր Մխիթար Աբբաճօր, որ, սակայն, չէր

34. Նամակն ամբողջ պատկերը տես Յաւերուած, թիւ 8։

րու հետ անհաշտութեան պատճառները աւելի խոր էին, մինչ վերեւ յիշուածները պարզապէս անոնց հետեւանքն են:

Վենետիկի մէջ Մխիթար Արքայօր կատարած հրատարակութիւնները նոր ճամբայ մը բացեր էին եւ մեծ ընդունելութիւն գտած՝ յատկապէս Պոլիս ու զաւառներու մէջ: Սարաֆեանի յանկարծակի ներկայութիւնը Վենետիկի մէջ, անշուշտ, արդեւ էր Մխիթարի ճամբուն. սակայն Մխիթարի դերը, ինչպէս ըսինք, կ'ըլլայ վեհանաձեռն, մանաւանդ թէ անյիշաչարութեամբ կը նայի Սարգիս Եպիսկոպոսին՝ երբ առ կը տպագրէ Սաղմոսարանը, Մխիթարի հրատարակութեան հազիւ քանի մը ամիս ետք:

Մխիթարի մահէն վերջ՝ Սարաֆեան կը շարունակէ իր գործունէութիւնը. եւ որովհետեւ Պոլսոյ մէջ ունէր բազմաթիւ ծանոթներ, անոնց ձեռքով կը յաջողի գրաւել հրապարակը, մինչ Մխիթարեանները՝ «ունիմք զգրքաւաճառ զբաղեալ զբազմօք եւ անջան զմերովք, եւ այն մի միայն, բնակեալ ի Ղալաթիայ եւ նստեալ յանկեան միում. եւ ո՞վ երթիցէ առ նա առ փ զենել զգիրս. ո՞վ թողեալ զՍարգիս Վրդ. ի Սաղմոսն ի Կոստանդնուպոլիս ի շէն եւ ի դիւրին տեղւոյ, տուեալ զգրքամ անցանէ ի Ղալաթիայ առ ի զենել զմեր Սաղմոսն»⁴¹:

1751ին Ս. Ղաղարի Միաբանները կը սկսին նոր Կտակարանի տնտեսութեան, որուն կը ձեռնարկեն հաւաքական կերպով, եւ առաջին անգամն ըլլալով՝ բազմաթիւ ձեռագիրներու համեմատութեամբ, թօթաւելով խաթարուած ձեւերը, «վայելչացուցանելով ամենեւին եւ այնպէս լինի զի եւ զՍկանինն գերազանցեցէ»⁴²: Պոթլիի տպարանին հետ անհամաձայնութիւն ունենալով, այս հատորին տպագրութիւնը կը սկսի Ստ. Որբանտեանի տպարանը: Սարգիս Եպս. եւս նոյն այդ թուականին, Պոթլիի տպարանին մէջ, կը սկսի տպագրել նոյն հատորը, մինչ Մխիթարեանները այլեւս Պոթլիին չյաճախելով՝ շատ ուշ կ'իմանան թէ Սարգիս Եպս. եւս ձեռնարկած է նոյն դիւրին տպագրութեան:

Ծանր էր այս մրցակցութիւնը Մխիթարեաններուն համար, որոնք գործնականին մէջ կ'ապրէին միայն դիւրեքրու եկամուտով, եւ եթէ չմտածէին առաջն առնել, ապագային աւելի մեծ անակնկալներու առջեւ ալ կրնային գտնուիլ, մանաւանդ որ «ծածկէ ի մէնջ զոր ինչ գործէ, եւ ոչ կամի թէ իմացուք մեք. եւ այս փոքր չար է եւ սակաւ վնաս մեզ. բայց ես կասկածիմ թէ գուցէ յետոյ զԱստուածաշունչն եւ զԲազմիքն մեր եւ զՊարտեզն եւ զայլ գրեանս մեր սկըսանիցի տպել, եւ յայնժամ վնասն մեծանայ»⁴³:

41. Մեղրոնեան Արքայ Վենետիկէն, 17 Նոյեմբ. 1751ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:

42. Մեղրոնեան Արքայ Վենետիկէն, Նոյեմբ. 1751ին, առ Հ. Զաքարիա, Պոլիս:

43. Անդ:

Ս. Ղաղարի դիւանը ունինք տետրակ մը, «Ատեմարանութիւն Հ. Մկրտչի Վրդ. ի Անանեան, վասն խնդրոյ արտօմութեանց ինչ ի պէտս հայերէն տպագրութեան. 1751» վերտառութեամբ, ուր նոյն ինքն դրիչը, Հ. Մ. Անանեան, կը նկարագրէ թէ ինչպիսի՝ երկարատեւ յոգնութեամբ յաջողած է Մխիթարեան Միաբանութեան մենաշնորհը դարձնել Վենետիկ քաղաքին եւ անոր սահմաններուն մէջ տպագրութեան բոլոր հայերէն գիրքերուն գրաքննութեան պաշտօնը: Այս իրաւունքը կը ստացուի Վենետիկի դատարանական ատեանէն, ուր Հ. Մկրտիչ անձամբ կը ներկայացնէ բոլոր այն անպատեհութիւնները որոնք կրնային հետեւիլ, եթէ հայերէն գիրքերը Վենետիկ տպագրութիւնն առանց յատուկ պատասխանատուի մը: Հ. Մկրտիչ նկատել կու տայ՝ թէ Մխիթարեան Միաբանութիւնը տրարիսի՝ տքնութեամբ քառասուն տարիներէ ի վեր կատարած էր հրատարակութիւններ, սրբագրելով եւ ուղղելով բնագիրները, յոգնելով իւրաքանչիւր հատորին համար, եւ թէ այս վաստակը կը ստեղծէր իրաւունք մը, որ դիւրաւ կրնար անթակայ ըլլալ բռնադատութեան՝ եթէ բարձրագոյն իշխանութիւնը չհաստատէր զայն: Երբ դատաւորը Հ. Մկրտիչին կը հարցնէ. «Ո՞վ է որ ձեզ հակառակ կայ, կամ ո՞վ այն իցէ՝ որ կամի զգրեանս ձեր տպագրել, ասա՛, զի արացուք՝ որպէս ինչ գտցէ ձեռն մեր: Այլ ես դիտէի զի խուէ զնա՝ եթէ ասէի, ասացի. Ոմն փ Հայոց: Եւ նա ասէ. Յանուանէ ասա: Այլ ես չասացի: Եւ իբրեւ դարձեալ պնդեաց՝ ասեմ. Զկամիմ ասել, չէլենցայ, զի կամ է ինձ պահել զհամարաւ նորա: Յայնժամ լուռ եղեւ, զի դիտաց թէ խորչեցայ ի բամբասանաց, զի մի՛ ծանակեցի անուն նորա»:

Հ. Մկրտիչի ակնարկը Սարգիս Եպիսկոպոսին է, մինչ Մեղրոնեան Արքայ գրելով Հ. Իգնատիոսին՝ կ'ըսէ. «Սարգիս Վրդ. ուր ըստ օրէ ձեռն ի գործ արկանէ ի տպագրութիւն զանազան գրեանց, մինչեւ զնոր Կտակարանն եւս մեր սկսաւ տպել. մեք եւս սկսեալ եմք տպել մեծ գրովն Աստուածաշունչին»⁴⁴:

Մինչ այդ Սարգիս Եպս. կը շարունակէ տպել այն գիրքերը՝ որոնց ձեռնարկած էր. սակայն, յաջորդաբար, նոր գիրքի մը ձեռք գտնելէ առաջ՝ պարտական փ'ըլլար տրիմել Ս. Ղաղարի միաբաններուն, անոնցմէ ատանալու հաստատագիր, քանի որ պետութեան առջեւ միայն Մխիթարեանները նկատուած էին պատասխանատու՝ տնտեսագրելի գիրքերու վարդապետական եւ բարոյական անաղարտութեան:

Հ. Մկրտիչ Անանեան յիշեալ տետրակին մէջ կ'արձանագրէ. «Յամի Տեառն 1752 Օգոստ. 15 ատուն մեզ գհրովարտակ պալմանաց Ռիփիլոգոսութեան, որով կարգեցաք տեսուչ Հայոց գրեանց ի կողմ»:

44. Մեղրոնեան Արքայ, Վենետիկէն, 6 Նոյեմբ. 1751ին, առ Հ. Իգնատիոս, Վիեննա:

մանկ թաղաւորութեան, եւ ինդուլդիթօռ ի կողմանէ Սանթօֆիցին՝ լացարձակ անկախ յուժնեք»:

1752 տարւոյն մինչեւ Օգոստ. 15 թուականը Սարգիս Եպս. անշուշտ տկասած էր եւ գուցէ նաեւ աւարտած էֆէմէրտէ եւ խորենացիի Ազգաբանութիւն տախմին Յարեթեան գիրքերը: Օգոստոս 15էն վերջ է որ Սարգիս Եպս. կը ձեռնարկէ Պատարագամատոյց աշխարհակաճացի տաղաւորութեան, միշտ Անտոն Պոպթուլի տպարանը, եւ ահա՛ կը ծաղի առաջին բախումը Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ Մխիթարեաններուն միջեւ: Սարգիս Եպս. արդէն իսկ միտքն լսելով թէ Մխիթարեանները հետամուտ են գրաքննութեան պաշտօնն աստանձնելու՝ խռոված էր⁴⁵, ու երբ կ'իմանայ թէ հրամանագիր եւս ստացած են՝ կը վրդուլի հոգեպէս, ու պատահածները կը դէժ իշմիրի Առաջնորդ Սահակ Ահադլինին: Հ. Վրթանէս Ասկէրեան, որ նոյն շրջանին իզմիր էր, 25 Օգոստ. թուականը նամակով (1752) հետեւեալը կը գրէ Մելքոնեան Արքայօր. «(Սահակ Վրդ.) լուեալ է ի թղթոյ Սէրգիս Վարդապետին, թէ կամեցեալ եմք մեք խափանել զտաղաւորութիւն Սէրգիս Վարդապետին, եւ հաւատացեալ է փոքր մի. այլ Պարոն Նահապետին լուեալ՝ ասացեալ է թէ ո՛չ են ճշմարիտ բանքդ, այլ վրիպակ ինչ է փմացուածոյ. զոր հարցեալ ցիս եւ ստուգողոյն տեղեկացեալ՝ թէ ոչ վասն խափանելոյ զՍէրգիս Վրդ.ն, որ սիրելի մեր է եւ բարեկամ, այլ սխառ խափանելոյ զԱնտոն, որ հակառակ մեր սպառնալոյ տակ զմեր գիրս: Նահապետն ծանոց զամենայնն Առաջնորդին»:

Արդարեւ ցաւալի էր Մխիթարեանութեան համար կորսնցնել բարեկամ մը. կը ցաւի նաեւ Հ. Վրթանէս Ասկէրեան, որ իզմիրէն Պոլիս անցնելուն՝ կը գրէ Մելքոնեանի, 30 Սեպտ. 1752ին. «Ուրախ եղէ յոյժ ընդ յաջողել փութիլէճիօին եւ ուսմիցորութեան, այլ տրտմութիւն ինձ եղեւ յոյժ վասն սիրելւոյ բարեկամին մերոյ ի թշնամութիւն դառնալոյ»:

1752 տարւոյն մէջ, Մխիթարի նախկին աշակերտներէն Տէր Թէոդորոս Մէտիաչցի, Հռոմէն Վենետիկ դալով կ'ուղէ տակ տալ իր թարգմանած Պատարագամատոյց աշխարհակաճաց գիրքը: Տէր Թէոդորոս, իբր նախկին անդամ Մխիթարեան Մխարանութեան, չէր համարձակեր մօտենալ անոնց ու առաջարկել գիրքին տաղաւորութիւնը: Սարգիս Եպս. կը ստանձնէ դործը «Յամի Տեառն 1752 ի Հոկտեմբերի 25», զնելով գիրքին անուանաթերթին վրայ «Վերահայեցողութեամբ Տեառն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Կ. Պօլսեցւոյ»: Սարգիս Եպս. կ'ուղէր դուցէ փորձ մը ընել ու տաղաւորել գիրք մը՝ որ առաջարկուած էր

45. «Սարգիս Վրդ.ն փոքր մի խոսվեալ է ընդ մեզ, զի կամեցաք զմեր գրեանս փութիլէճիթոյ անեք» (Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 22 Ապրիլ 1752ին, առ Հ. Խոնատիոս, Վիեննա):

ուրիշէն, տեսնելու համար թէ ինչ կրնար ըլլալ իր դիրքը՝ իր կողմէ տաղաւորելի յաջող գիրքերուն համար, մանաւանդ որ կը պատրաստուէր տաղաւորել Աստուածաշունչը⁴⁶: Հ. Մկրտիչ մանրամասն կը նկարագրէ այս անցքերը 2 Յունուար 1753 թուականի նամակով, ուղղուած՝ Հ. Վրթանէս Ասկէրեանին. «Մխարանեալ ընդ նոսա (Սարգիս Եպս. եւ Տէր Թէոդորոս) եւ Անտոն Պօպթուլին, առանց զնալոյ առ Ծուքաթոյ Սէքուէթարն ուֆօռմաթորաց, ֆէտէիւ լոկով Սանթօֆիցին, սկսան տաղաւորել զաղտաղողի գրքերն զայն: ... իմացան զայն նենդ յարքունուստ եւ վաղվաղակի գրքերն արդելին, որ մերձ էր ի կատարել: Առ տարաւ Անտոնն զֆէտէն Սանթօֆիցին առ Սէքուէթարն, եւ նա մերժեալ զնա ասէ. ոչինչ է այդ, խնդրեմք զֆէտէ մերոց Հայ պատրոց»:

Այս կ'ըլլայ պատճառը, որու համար Սարգիս Եպս. կը արտնդի Մխիթարեան Մխարանութեան, ու տեսնելով թէ այնուհետեւ անկարելի է շարունակել Վենետիկ տաղաւորութեան գործը, աչքերը կը դարձնէ Թրիեստ կամ Վիեննա. դոնէ այս լուրերը կը ակտին շրջիլ քաղաքին մէջ. «որպէս լսեմք, Սարգիս Վրդ.ն ունի կամս հաստատուիլ յայդը (ի Վիեննա) եւ մնալոյ զժամանակ մի, եւ գուցէ զգործ եւս սկիզբնաւորեսցէ այդը, այսինքն զստամբայ կամ զայլ ինչ, զոր լարւոք ոչ գիտեմք»⁴⁷: Նմանապէս նոյն օրերուն խօսքեր կը շրջին թէ Սարգիս Եպս. մխարանելով Վենետիկ գտնուող կարգ մը քահանաներու հետ, իր ծրագրէ Թրիեստի մէջ հիմնել Մխարանութիւն, եկեղեցիով ու տպարանով. սակայն խնդիրը կը փակուի անհամաձայնութեամբ եւ զժողովեամբ, որովհետեւ երեւան կ'եղին դրամախան հարցեր⁴⁸:

46. «Զի այս փորձ ինչ էր, զոր յայլում փորձեաց, թէ արդեօք հնա՞ր է հրամանաւ Նունցին եւ Սանթօֆիցին, սարտուցեալ ի ռիլիգոսութեան մերմէ, զգիրս իւր տակ, եւ պատրաստութիւն տեսնէր նախ յԱստուածաշունչն սկսանիլ, զոր ստորդ ծանեաք» (Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 2 Յունուար 1753ին, առ Հ. Վրթանէս, Պոլիս):

47. Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 9 Սեպտ. 1752ին, առ Հ. Խոնատիոս, Վիեննա:

48. Պատմութեան համար այս մանրամասնութիւնները հետաքրքրական ըլլալով, մէջ կը բերենք ամբողջ հատուածը. «Ծանիր Հ. Միքայէլ. յառաջ քան զաւուրս զայսոսիկ հուշակ զայր եթէ Սէրգիս Վրդ.ն եւ Տէր Միքայէլն եւ այլք ոմանք մխարանեալ կամէին առնուլ ի Թրիեստ գտնողի ինչ ի թագուհւոյն, ուր ժողովեացին ինքեանք իբր փ մնաստանի, եւ բազմացուցեն զաշակերտս եւ բացեն զստամբարիայ եւ տաղաւորեսցն զինչ եւ իցէ գիրք զոր կամին: Եւ լուաք եւս եթէ գրեալ են զաղուհւալ առ թագուհին. եւ Տէր Միքայէլ եւ Տէր Դաւիթն եւս զնացին ի Դրեստ վասն սոյն պատճառիս, եւ յետոյ դարձան: Եւ յետ փոքր մի ժամանակի լուաք եթէ յաջողեալ են փրքն եւ Կիւսալ է ի թագուհւոյն գիրն շնորհման գտնողի: Զայս գիր տեսեալ եւ ընթերցեալ են եւս ոմանք ի Հայոց, ուր գրի եթէ ահա շնորհեցաք զայս ինչ տեղի հանդերձ եկեղեցեան, եւ այսչափ երկիր եւս եւ այսչափ ծառք եւս, եւ ի տարւոյն 120 ֆիօրին եւս ապրուստ

Այնուհետև խմատ չունէր Սարգիս Եպիսկոպոսի Վենետիկ մընալը, ինքը որ կ'ուզէր գործել եւ ոչ թէ գործէ քաշուիլ: Միւրեքս-հաններու հետ ունեցած արկածը՝ անշուշտ մեծագոյնն էր միտադնելու վր երկրները, թէեւ — զոնէ արտաքսապէս — «Սարգիս Վրդ.ն ալժմ ընդ մեզ բարեւոք կեայ — կը գրէ Հ. Մկրտիչ, 12 Մարտ 1753ին, առ Հ. Զաքարիա —, մանաւանդ քաղցրացաւ սիրտ նորա վասն հիւր-ընկալելոյ զնա մեր զաւուրս երիս՝ ամենայն պատուով. սակայն սուղ մեծ ունի վասն խալտառակութեան, որով յամօթ եղեւ ի խարէութեան Թրէստեան մենաստանին եւ տպարանին եւ համալսարանին»:

Վենետիկի մէջ Սարգիս Եպիսկոպոսի տպարած վերջին գիրքը կը կրէ 1752 Հոկտ. թուականը: Այնուհետև ամբողջ տարի մը կը մնայ Վենետիկ, առանց անցնելու ոչ Թրիեստ եւ ոչ Վիեննա: 1753ի Հոկտեմբերի կէսին կ'ուղղուի Հռոմ, միշտ նոյն դիտաւորութեամբ՝ «Դի թէ գտցէ շնորհս առաջի Ս. Ժողովոյն՝ մնայ անդէն ի Հռոմ, եւ կամք իւր է ստամբայ անել անդէն, եւ թէ ոչ յաջողեսցի՝ առեալ

միւս քահանայի ձրի: Եւ այս ամենայն շնորհմունք էին ի վերայ անուան Տէր Միքայէլին, եւ անուն Սարգիս Վրդ.ին ոչ գոյր ի նմա, ուստի դժուարեալ էր ընդ այս Սարգիս Վրդ.ն: Բայց Տէր Միքայէլն պատասխանի տուեալ էր, եթէ չէ վոյթ այս, տէրութիւն քոյ է, եւ ես եւս վասն քոյ եւ ի ներքոյ տէրութեան քոյ եմ եւն: Եւ առ այս ամենայն Տէր Միքայէլն ծախեալ էր յիւր ընչիցն իւր 400 դուռուշս: Եւ ես լուեալ զայս ամենայն ասէի. Տէր յաջողեսցէ եւ զվերջն բարի արասցէ: Բայց ի միտս մեր ամենեքեան ասէաք թէ առանց սքանչելեաց ոչ կարեն միարան կալ նոքա ի միասին: Արդ այս ամենայն բան եւ զրոյց իրեւ ի բերանս բազմաց շրջէր, եւ առողքն զտեղին առնէին տօն ցնծութեան վասն յաջողելոյ գործոյն իւրեանց, ահա լուաք եւ այլք լուր, եթէ այն ամենայն ասացեալ տուտ է, եւ հնարք խորհութեան ուրումն ի թաղեան քահանայի, որ պատրեալ զՏէր Միքայէլն, առեալ է զայնչափ դրամ ի ձեռաց նորա: Եւ թէ ո՞րպէս, ահա համառօտիւ պատմեցից, թէպէտ բուն պատմութիւն եղելոցն երկայն է յոյժ: Արդ ճշմարիտ է թէ Սարգիս Վրդ.ն եւ Տէր Միքայէլն ընդ այլոց ոմանց կամէին առնուլ զտեղի ինչ իրեւ զմենաստան եւ բանալ զտամբարիայ, եւ առ այս աշխատեցան յոյժ. ու(ս)տի եւ Տէր Միքայէլն զնաց վասն այսորիկ ի Թրէստ եւ աշխատ եղեւ յոյժ. բայց ոչինչ կարացին առնել, եւ Տէր Միքայէլն դարձաւ յետս ունայն եւ տրտում: Տեսեալ զնա խտալիան քահանայ մի տրտում, ասէ. Զի՞նչ տրտում ես: Եւ նա պատմեալ է նմա զամենայն. եւ քահանայն ասացեալ է եւ հոգացից եւ արարից զամենայն, զի է իմ եղբայր ի Վիեննայ ի դրան թաղուհոյն, որ զայդ ամենայն կարօղ է առնել... եւ սոյնպիսի պատիւր բանիւք խտրեալ զնոսա ի ձեռն սուտ երեւակայութեան թղթոց, մինչեւ եւս հնարեալ է, ոչ զիտեմ որպէս, զթուղթ ի կողմանէ թաղուհոյն կնքովն եւ այլ որպիսութեամբն, որ նոյն ինքն էր գիրն շնորհման. զոր յետ տեսանելոյ նոցա եւ առնելոյ տօն ցնծութեան, առեալ է զայն թուղթ ի ձեռաց նոցա պատճառաւ առաքելոյ զայն ի Թրէստ առ իւր բարեկամն, զի զտեղին սեփականեցէ... այլ սոյնպիսի բանիւք քարշեալ է զայնչափ դրամս ի Տէր Միքայէլն: Ահա այս է լուեալն իմ» (Մեկնեան Արքայ Վենետիկէն, Յունի. 1753ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս):

զրիւր յանձնարարական ի վերայ էլլիից՝ զայ այդը ի Կոստանդնուպոլիս»⁴⁹:

Յիշենք որ, Վենետիկ քաղաքը ձգելէ առաջ, Սարգիս Եպս. 1746-1747 թուականներուն անհամաձայնութիւն մը ունեցած է Յովհաննէս Վրդ. Արիմանեանի՝ իր աշակերտին հետ: Տեսանք վերեւ, թէ ինչպէս Հռոմի մէջ Արիմանեան փորձած էր չարախօսել Ս. Ժողովին Սարգիս Եպիսկոպոսի մասին եւ հուսկ արտաքսուած՝ Հայոց եկեղեցիէն: Սա Վենետիկ գալով՝ հետամուտ կ'ըլլայ իր ձեռքն առնելու Ժողովուրդին հոգեւոր հովուութեան պաշտօնը, ինչ որ տեղի կու տայ անհամաձայնութիւններու, որովհետեւ Ժողովուրդը կը բաժնուի երկուքի: Քիչ ետք Սարգիս Եպս. Հռոմէն կը հասնի Վենետիկ, հասու կ'ըլլայ կացութեան, ու հարկ կը համարի իմաց տալ Ս. Ժողովին, որպէսզի սկիզբէն ձեռք առնուին նախադրուածութիւններ: Այս առթիւ գրած է երկու նամակ, հայերէն լեզուով, մէկուն ստորագրած է առանձին, իսկ միւսին Մինաս Արքեպս. Փերվադեանի հետ⁵⁰:

1748 Մայիս-Հոկտ. ամիսներուն Սարգիս Եպս. յարարեութեան մէջ է Ս. Աթոռին հետ, խնդրելու համար հրաման՝ քահանայ ձեռնադրելու իր աշակերտը Սարգիս Աստուածատուրեան, որ 25 տարեկան էր: Կը խնդրէ Ս. Աթոռէն՝ որ կարենայ քիչ ժամանակի մէջ տալ թեկնածուին փոքր աստիճաններէն մինչեւ քահանայութեան կարգը, ու յետ ձեռնադրութեան՝ կարենայ իր մօտ պահել զայն գոնէ երկու տարի, որպէսզի թէ՛ իրեն օգնէ տպագրութեան գործին մէջ եւ թէ՛ ժամանակ ունենայ պատրաստուելու ասպաղայ առաքելական կեանքին: Սարգիս Եպս. Հռոմէն կը ստանայ ակնկալած հրամանները⁵¹:

7 Մարտ 1750ին Սարգիս Եպս. խտրեղէն նամակ մը ուղղած է Ս. Ժողովի քարտուղարին, Լերքարիի, տալով անոր ցանկը մինչ արդ հայերէն լեզուով հրատարակած գիրքերուն, իւրաքանչիւրէն մէկ-կական օրինակ նուիրելով նոյն քարտուղարին եւ փափաքելով իմանալ՝ թէ արդեօք յանդիմութիւն կ'ըլլայ նոյն նուէրը ընել նաեւ Ս. Քահանայապետին: Գոհունակութեամբ կը լսէ նոյն քարտուղարէն՝ թէ անտարակոյս Ս. Պապը մեծ հաճոյքով է որ պիտի ընդունի նման նուէր մը, զնահատելով եղած թարգմանութիւնները եւ աշխատանքը⁵²:

Ուրիշ առիթով խօսած ենք թէ Թրիեստի Միսիթարեան տպարանին մէջ 1782ին լոյս տեսած է Վեղարաւոր Հ. Գարրիէլի մը պա-

49. Մեկնեան Արքայ Վենետիկէն, 8 Հոկտ. 1753ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:

50. Յիշեալ երկու նամակները տես Յաւելում, թիւ 7-8:

51. AP, Lettere, Vol. 172, an. 1748, ff. 92-94; SO, Armeni, Vol. 11, ff. 733, 747, 749.

52. AP, Lettere, Vol. 176, an. 1750, f. 30; SO, Armeni, Vol. 11, f. 436.

ինձ, զմեռա Յաղոթ Վրդ. ին, եւ զերրորդն զբեցեալ ի Հոսմ առ Պապն, եթէ ևս Սարգիս Վրդ. անարգեմ եւ նորովեմ զԼեւոն եւ զՊապն՝ որ այժմ կայ. ապա թէ ոչ չարձակեմ զքեզ անդր, զի մի՛ միւսանդամ փախիցես ի Յրանկատան: Իսկ նորա խոթողեալ ընդ բանս նորա՝ ոչ ինչ ետ պատասխանի, եւ ել մեկնեցաւ յերեսաց նորա ի Պէշիկտաշ»⁷⁰:

Այնպէս կը թուի որ Սարգիս Եպս. այս արգելքին վրայ չկարենալով քարոզել, մտածած ըլլայ իր ձեռնարկել հրատարակչական գործին, գործածելով այն տպագրական գիրքը՝ որ հետը բերած էր Վենետիկէն. «Լուսաք - Վրդ. Զաքարիա, 16 Մայիս 1755ին, Մեկքոնեան Արքայի - թէ Սարգիս Վրդ. նախաձեռնեց քննարկել աստ, այլ զստորգին ոչ գիտեմք»: 1756ին Սարգիս Եպս. իրապէս ուզած է բանալ տարան մը, բայց «զտպարան Սարգիս Վրդ. ին արգելեալ է (Նալեան) Պատրիարքն յառաջանալ, որպէս եւ նոյն փաթիւքն ցտիւրացու Պողոսն ասացեալ է»⁷¹: Տասը տարի ետք, 1765ին, իր իրն կը սկսին շրջիլ լուրեր, թէ Սարգիս Եպս. սկսած է տպարան մը բանալ. բայց յայտնի չէ թէ արդեօք անձամբ կամ իրեն աշակերտ Գաղատացի Պետրոս Վրդ. ի ձեռքով: Այս ուղղութեամբ ունինք Հ. Յակոբոս Զամբեանի վկայութիւնները, որ հասցնելով Պոլսոյ լուրերը օրին Արքայօր՝ կը գրէր. «Լուսայ թէ Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ. ն, զկարարեայ գիրքն, զորս երեք ի Վենետիկէն ի Ըստամպուլ, վաճառեալ է այսր ումեմն, որ նորով քէրխանայ տպագրարանի բացեալ է: Իսկ այժմ Պետրոս Վրդ. ն Գաղատացի, ձեռնարկեալն ի նոյն Սարգիս Վրդ. էն ի վանս մեր, ճանապարհորդ է եւ դալոց է ի Վենետիկ. եւ լուսայ յոմանց թէ զիտաւորութիւն նորա է գալ ի Վենետիկ ի Ժողովել այտի զպղնձեայ պատկերս եւ զոր ինչ անկ է վասն քէրխանային. ուստի զբեցի դայս գիրս, որպէսզի եւ զուր զգաստ եւ պատրաստ զտընք, զի մի՛ դաւով ինչ առցէ ի մէնջ դարձեալ գիրս կամ դայլ ինչ, որպէս երբեմն գիպեցաւ մեզ»⁷²:

70. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 13 Ապրիլ 1756ին, առ Մեկքոնեան Արքայ, Վենետիկ: Ունինք ուրիշ երկու վկայութիւններ, որոնք կ'ըսեն. «Յայս ամ Սէրգիս Վրդ. ն ոչ կարգեցաւ ի Մեծ պահս յուրեք ի քարոզել, որպէս յանցեալն էր ի Սամաթիայ եւ քարոզէր. եւ այժմ անկեալ կայ յաջաց բազմաց եւ չունի զառաջին պատիւն, մանաւանդ զի ընդ Սահակ Կաթողիկոսին, որ դեռ այսր է, գոլով ի վաղուց թէնամի նա զնա յամենայն տեղիս ընդ գետին հարկանէ, եւ Ժողովուրդքն առաւել Կաթողիկոսին լսեն քան նմա» (Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 18 Ապրիլ 1756ին, առ Մեկքոնեան Արքայ, Վենետիկ): «Ի մէջ Ահաբին Սահակ Կաթողիկոսին եւ ի մէջ Սարգիս Վրդ. ին մեծ առեւութիւն երեւի այսօր, մինչեւ զնա ոչ թողուլ ի յեկեղեցիս հոգեւորս քարոզել, այլ յղեաց ի գիւղն Պէշիքթաշ, եւ այսօր լուսայ, զի զնա ըստ բոլորին արգելեալ է ի քարոզից. իսկ նա ի մեծի տաղանդի յուսահատութեան գտանի այսօր» (Աթանաս Եպս. Մէրսանեան Պոլիսէն, 20 Ապրիլ 1756ին, առ Մեկքոնեան Արքայ, Վենետիկ):

71. Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 14 Մայիս 1756ին, առ Մեկքոնեան Արքայ, Վենետիկ:

72. Հ. Յակոբոս Պոլիսէն, 16 Դեկտ. 1765ին, առ Մեկքոնեան Արքայ, Վենետիկ:

Երկու ամիս ետք, 15 Փետր. 1766ին, Հ. Յակոբոս կը շարունակէ իր լուրերը, զրեւով՝ «Սէրգիս Վրդ. ն զնոր քէրխանայ երաց», եւ թէ Պետրոս վարդապետը ճամբայ ելած էր դէպի Վենետիկ, որպէսզի բերէր ինչ որ հարկաւոր էր տպարանի մը համար. բայց Զմիւռնիոյ առջեւ նաւը խորտակուելով՝ Պետրոս Վրդ. դարձած է Պոլիս⁷³: Տէր Պետրոս Մարտ 27ին դարձեալ Պոլիսէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Վենետիկ, սակայն չենք գիտեր թէ ինչ ելք կ'ունենայ իր այս ուղեւորութիւնը⁷⁴: Յաջորդաբար, Գալէմքեարեանի հաւաքած տեղեկութիւններուն համաձայն, 1766ին Սարգիս Եպս. չհամաձայնելով Սիմէոն Կաթողիկոսի հետ տպագրական գիրքերու գրին մասին, զանոնք տիրացու Գէորգի մը կը ծախէ, որ սակայն կը կորսնցնէ թէ՛ գիրքերը եւ թէ՛ տպարանը՝ 1766 Մայիս 11ի մեծ երկրաշարժին⁷⁵:

* * *

Պոլսոյ մէջ Սարգիս Եպս. յատկապէս սիրալիր վերաբերում մը ցոյց կու տայ Մկրտիչ Անանեանի հանդէպ, որ Վենետիկի մէջ պատճառ եղած էր Սարգիս Եպիսկոպոսի ընդ միշտ հրաժարելուն տպագրութեան գործէն: Այնպէս որ, Հ. Մկրտիչի վենետիկ դարձէն ետք, օր մը (1768), Սարգիս Եպս. Պոլիսէն Վենետիկ բարեկենդակ դրկած ատեն, յատուկ կերպով պիտի յիշէ՝ «Իմ աջ աչաց լուսոյ եւ իմ յատկեղ սիրազնոյ Տեառն Մկրտիչ գերիմաստ Վարդա-

73. «Ծանիք, զի Սէրգիս Վրդ. ն զնոր քէրխանայ երաց, եւ զղալիսն, այսինքն զմայր գրեանցն տուեալ է բերել այտի: Արդ ո՞րպէս տուեալ է ի չինել զմարն եւ ո՞րպէս ի մաքսէն փախուցեալ եւ յոյր ձեռս, ոչ գիտեմք: Իսկ արդ հոգ տարէք, զի կամին խաչամախով եւ դայլ բազում իրս կամին փախուցանել: Զայս ասացեալ է Փոքախճի Անտոնին մերոյ Յօհաննէսն, որդի Աստուածատուրի, որ է քէրխանայի տէր. եւ գայս ասացեալ է նմա ի ծածուկ: Պետրոս Վրդ. ն, չըրախն Սարգիս Վրդ. ին, եմուտ ի նաւ Իզմիրու զնալ յիզմիր եւ անտի ի Վենետիկ, բայց նաւն բեկեալ ի Ծովու, մաղապուրծ զերծաւ ի մահուանէ եւ դարձաւ ի Ըստամպուլ: Բայց այժմ պատրաստեալ է վերստին երթալ ի Վենետիկ. երեւի գալ այդր առնուլ զպատկանեալ տպագրութեան: Բացէք զայս ձեռք» (Հ. Յակոբոս Պոլիսէն, 15 Փետր. 1766ին, առ Մեկքոնեան Արքայ, Վենետիկ):

74. «Յաւուրս յայտնի ի 27 Մարտի եւ աստի գալ այդր էօրաքնդողլու Անկիւրացի Տէր Պետրոսն, ձեռնարկեալն ի վանս մեր ի Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ. է. եւ ետ ինձ աստ զ100 դուռուշ, որոյ կէսն է յիսուն դուռուշ, առնել ձեզ փօլիճայ, եւ ինձ աստ զ100 դուռուշ, որոյ կէսն է յիսուն դուռուշ, առնել ձեզ փօլիճայ, զոր եւ աւանդեցի Հ. Յակոբոսին. ուստի յորժամ հասցէ նա այդր հատուցիք նմա զ100 դուռուշն իւր» (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Ապրիլ 1766ին, առ Մեկքոնեան Արքայ, Վենետիկ):

75. Հմմտ. ԳԱԼԵՄԲԱՐԵԱՆ Հ. Գ., ամդ, էջ 248-251:

սրբախի»⁷⁶: Արդարեւ, Պոլսոյ մէջ, երկուքը իրարու սրտակից բարեկամներ կը դառնան: Սարգիս Եպս., տխրաբեր համար, ստէպ կ'երթար Հ. Մկրտիչի ընտանիքին տունը, պատմելով Նալեան Պատրիարքի հետ ունեցած խնդիրները: Այս տեսակցութիւններէն կ'իմանանք՝ թէ հրապարակի վրայ որքան արդուկ հանած էր Նալեան Պատրիարքի հրատարակած Կշիռ ժամանակին, որու առաջին մասը քննադատական մըն է Մխիթար Արքահօր դործին նկատմամբ: Գիրքի տպագրութեան ընթացքին Սարգիս Եպս. կը միջամտէ, առաջին առնելու համար դայթակղութեան. առկայն ամէն ջանք ի գերեւ կ'ելլէ: Յաջորդաբար, Սարգիս Եպս. Հ. Մկրտիչին սրբախ հասցնէ՝ նոյն գիրքի մասին ժողովուրդին մէջ ծաւալած տպաւորութիւններն ու արձագանդը⁷⁷:

Այնուհետեւ միշտ ջանք կը մնան Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ Մխիթարի որդիներուն միջեւ յարաբերութիւնները. վեներտիկի նորատապ հրատարակութիւններէն նմոյշներ կը ղրկուին իրեն իբր նուէր⁷⁸: Սարգիս Եպս. իր անձնական գործածութեան համար կ'ապսպրէ տասը հատորանի խտալական բառարան մը, որ փութով կը ղրկուի իրեն⁷⁹: Մեծադոյն համարձակութեամբ կ'առաջարկէ Հ. Մկրտիչին՝ կատարել Յովսէփոսի պատմութեան թարգմանութիւնը, որու ելքը

76. Սարաֆեան Արքեպս. Պոլիսէն, 26 Սեպտ. 1768ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ:

77. «Դարձեալ պատմեաց ուրախութեամբ (Սարգիս Եպս.-ն) թէ Նուիրակն էջմիածնի կամ Երուսաղէմի, զոր բարեւոյ ոչ յիշեմ եւ ես, եւ Մուրատոյն մեծ իշխանն, յորմէ գողայ Պատրիարքն, էսք ի միտմ գիշերի ի միտին, և նա սկսաւ ասել փնձ եւ նուիրակին լու ի լու. Մաշալլահ, ոչ գտի գիրք նման Կշիռ ժամանակին, գիրք է, որ ոչ ունի գրքն եւն. և եւ ապա ասէ ցնուիրակին. Ընդէ՞ր ոչ հանէք զգիրս նման յոյմ գրքին, եւ Պատրիարքն մեր հասն զգիրս, որ ոչ արժէ եւ զմի փող, ամօթ է դայսպիսի գիրս հանել, գիրք կուտոյ եւ շփոթութեան, զոր ոչ է արժան կոչել գիրս եւն. Իսկ Նուիրակն փոխեաց զգոյն իւր, զի զգիրքն ընդդէմ Մխիթարայ Արքային իւրով դրամով ետ տպագրել, եւ գիտաց զի զնա պախարակէ Մուրատեանն այն. եւ այս պախարակութիւն եւտոյ յականջս Պատրիարքին ի վերաւորել մինչեւ ցմահ» (Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 16 Սեպտ. 1756ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ):

78. «Զերկու հատորս եւս, այսինքն զԼօճիգային եւ զԲարոյակամիմն ըստ պատուականիդ, ընծայեցաք Սէրգիս Վրդ.ին» (Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 18 Մայիս 1756ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ): «Առաք զ32 գիրս Ազօթից Նաքիկայ, եւ ընծայեցաք զմին Պատրիարքին Գրիգորի Վրդ.ին, եւ զմիւս Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ին, որ առաքեաց խնդրեաց զմէնջ, եւ մեր ոչ կամեցաք առնուլ զգրամ» (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Յունիս. 1765ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ):

79. «Սարգիս Վրդ.-ն աղաչեաց յոյժ զի դայն տասն հատորեան խտալերէն բառգիրքն, զոր գնեաց Յովհաննէս աղայն եւ առաքեաց առ Խուրեկի Օղլուն, գնեսջիք եւ առաքեսջիք առ մեզ զի տացուք նմա, եւ զգիրն... առժամայն հատուցանեմ, ասէք» (Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 18 Հոկտ. 1756ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ):

անծանօթ կը մնայ մեղի⁸⁰: Մեղրոնեան Արքայ կը մտածէ Սարգիս Եպիսկոպոսի միջնորդութեամբ ատանալ Բասենցի Յարութիւն Եպիսկոպոսէն՝ Բասենի Ս. Աստուածածնի պատկերը, որ նուիրական յիշատակ մըն էր Մխիթարեան Միաբանութեան համար⁸¹:

* * *

Տեսանք վերեւ՝ թէ Սարգիս Եպս. 1755ի Մեծ պահքին կը քարոզէր Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին: Տարի մը լռելէ ետք, 1757ին կը քարոզէ «Պալատու ժամն զուրիզ ուղղափառութիւն ի բանս իւր ցուցանելով, ընդ որ Պատրիարքն պաշտօնցանի, սակայն Երկուցեալ ի ժողովրդենէ՝ Կիւսէալ կայ յինքեան»⁸²: 1758ի Մեծ պահքին Սարգիս Եպս. կը քարոզէ «Եկեղեցւոյ Սուրբ Լուսաւորչին, եւ հռչակեցաւ ի քաղաքիս քաջ քանասաց, մինչեւ ընթացան ի լաւ զքարոզ նորա խոռոն բարձրութիւնը, ընդ որս եւ յովովք յուղղափառաց, եւ ոմանք ի Ֆռանդաց գնացին եւ հաճեցան»⁸³:

Սարգիս Եպիսկոպոսի փայլն ու համբաւը գուցէ չափազանց աչքի կը զարնէր: Ուստի Յակոբ Պատրիարք կ'առաջարկէ իրեն Թեքիրտաղի Առաջնորդութիւնը եւ ապա Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռը. Սարգիս Եպս. նախ յանձն չ'առնէր⁸⁴, սակայն յաջորդաբար ինչ ինչ պայմաններով կը ղրկանի եւ կը մեկնի Թեքիրտաղ: Այս անցքը պէտք է եղած ըլլայ 1758ի Զատիկէն ետք:

80. Սարգիս Եպս. Թղթիկի մը վրայ դրած է հետեւեալը, եւ զրկած Հ. Մկրտիչի, որ Պոլիս էր. «Ընդ Տեսանք յարգելոյ եւ զՀայր Զաքարիայ մեր պատուելի տիրապետար ողջունեալ, սպասեմ ընկալնուլ ի ձեռն զարքեւ նիփօթի իմոյ զսիսինեօր եւ զստորասական պատասխանն, որ զԹարգմանութենէ Յովսէփոսի Պատմութեանն սերտ ակնկալեմ թէ չիցեմ ի նպատակէ յուսացելոյս վրիպելոց: Պերճը զրեալք ուրեմն ի շնորհ Տեսան, ողջ լերուք ի նոյնն: Ի Յունիս 28 (1757), Սարգիս Վրդ.»:

81. «Ծանիր Հ. Իգնատիոս, որովհետեւ ասեա թէ Բասենցի Յարութիւն Վրդ.-ն, Նուիրակ նորոգ կաթողիկոսի Սիմոնի է ուղղափառ եւ ջատագով Միաբանութեան, տես թէ հնա՞ր է ձեռամբ սորա զԲասենի վանից Աստուածածնի պատկերն ծաղկեայ պատմութեանաւ, զհրաշագործողն առ լուսաւորչի Արքահայրն մեր, ի ձեռն իրել. եթէ զայսպիսի ինչ արասցէ այդ Վրդ., մեծ ինչ առնէ Միաբանութեան մերում. եւ դու զայս ձեռամբ Սարգիս Վրդ.ին կարես իմանալ թէ արդեօք կարէ՞ առնել զայս Յարութիւն Վրդ.-ն» (Մեղրոնեան Արքայ վեներտիկէն, 5 Փետր. 1764ին, առ Հ. Իգնատիոս, Պոլիս):

82. Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 19 Ապրիլ 1757ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ:

83. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 18 Ապրիլ 1758, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ:

84. «Պատրիարքն կամէր զՍարգիս Վրդ.-ն ի Թեքիրտաղի յառաջնորդութիւն ուղարկել, եւ ապա յԵրուսաղէմ յառաջնորդ. սակայն ոչ անսաց. որպէս ընդ նմա խօսեցաք եւս յաղաղս այսր» (Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 20 Փետր. 1758ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, վեներտիկ):

Սարգիս Եպս. յանձն կ'անէ թեքիրտաղի Առաջնորդութիւնը, վստահացած Նալեան Պատրիարքի խոստումներուն վրայ, այսինքն՝ թէ նոյն թեմին պիտի միացնէր չրջակայ այլ ւերեք թեմեր, որոնք անջատուած էին: Նալեան իր խոստումը չկատարերուն, Սարգիս կը ստիպուի նամակով մը յիշեցնել, ու դեռ պատասխանը չստացած՝ կը գրէ երկրորդ մը, իմացնելով թէ ամէն բան թողած կը դառնայ Պոլիս: Այս երկրորդ նամակը, գրուած 16 Օգոստ. 1758ին, դառնութեամբ լեցուն է, քանի որ Սարգիս Եպս. կը զգար՝ թէ խաղի եկած էր, եւ առանց քաշուելու կը պարզէր իր պագածը հետեւեալ խօսքերով. «յօրէն յայնմանէ, յոր Հրամանքդ Պատրիարք եղեր, մինչեւ ցայսօր դիւ ահա՛ն չեմքերուն պահեալ ի խորխորատէ ի խորխորատ գահավիթել ձկտիս, պէսպէս անուանակոտրութեամբ, որպէս յայտ է ամենեցուն: Այլ զի՞նչ ասեմ առ այն, զի լրիւ չորս ամ եղեւ յորս ծառայարար ենթարկեալ քեզ՝ համբերեցի խոնարհաբար, զոչինչ իմն գոնէ փոքրիկ վնաս հասուցեալ քեզ. որպիսի՛ տառապանք չմնաց՝ զոր ոչ ջանացեր անցուցանել դու առ իս...: Իմ աչաց լոյս Հայր Վարդապետս, արդեօք ասե՞մ թէ դանց տոնում, պարէ ի հարիւրէն մէկիկն ասեմ, սակայն օրհնեալ խաթրիկդ չի մնայ, քոյոյ պերճափառի մեծի հանդիսավեհութեան հաղիւ թէ բաւական եկամուտ լինել արժան է քորոր մէմարիքի մէհրոսէն... եւ զիս կու կամենաս որ միշտ չքաւորութեամբ տառապիմ եւ բաւական խարճլոսի եւս կարօտ լինիմ ի հրճուումն քո...: Իմա՛ եւ դայս վերջաւորութեամբ, ես այլ այն Հօրն զաւակն եմ, ես այլ այն Վարդապետին աշակերտն եմ, Հրամանքդ ի Սառայէ եւ ես ի քէտուրայ չեմ: Վասն Աստուծոյ լինի, հերիք եղաւ, զի շատ անկար եւ կանկանիս յետեւէս, լաւ չարեր եւ լաւ չես աներ, հետեւաբար յիմ տեղս որ լինիս, վկայ լիցի Աստուած, գոնէ մէկ ժամ չես համբերեր, եւ յայս չափս հասուցանել պիտոյ չէր լաւն, զի լցեր եւ անցուցեր զչափն»⁸⁵:

Այս զոյգ նամակներուն հետեւանքը այն կ'ըլլայ՝ որ Նալեան Պատրիարք Սարգիս Եպիսկոպոսի մասին աքսորման հրամանագիր մը կը հանէ: Սարգիս Եպս., որ նամակը թեքիրտաղէն գրած էր Օգոստ. 16ին (1758) եւ իսկոյն փոխացած Պոլիս՝ մեղմելու համար գրածները, հաղիւ Պոլիս հասած՝ կ'ընդունի աքսորագիրը եւ Սեպտ. 8ին ճամբայ կ'ելլէ:

Նոյն օրերուն Պոլիսէն գրուած նամակներուն համաձայն, Սարգիս Եպիսկոպոսի աքսորման պատճառները երկուք էին. «մինն՝ նախանձն Պատրիարքին, որով նախանձէր ընդ ընդունելութիւն նորա

85. Սարգիս Եպս. ի Թեքիրտաղէն գրած զոյգ նամակներու օրինակութիւնը կը պահուի Ս. Ղազարի Մատենադարանը (Ձեռ. Թիւ 2655, Թղ. 1ա-8ա), զոր կը հրատարակենք Յաւելուածին մէջ (Թիւ 10-11):

ի բազմաց ընդ քարոզն, որով գովիւր ի բազմաց եւ ընդ հոչակն նորա, որով հոչակիւր գով գիտուն... , երկրորդն է՝ գոլն ուղղափառ»⁸⁶:

Սարգիս Եպս. իր աքսորաւայրէն, 5 Հոկտ. 1758 թիւակիր ինքնազիր նամակով մը, ուղղուած՝ Հռոմի Ծիրանաւորներուն, իր վիճակը կը պարզէ հետեւեալ խօսքերով. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ ծանուցեալս զուղղափառ հաւատն Հռոմէական Եկեղեցւոյ, եղէ ստիպեալ ի ներքին սիրոյ զկնի աջարարութեան սուրբ տեղեացող աղոցիկ՝ կրկին դառնալ ի քարոզել արեւելեան ժողովրդեան զանսխալ հաւատն վերոյիշեալ Եկեղեցւոյն: Ձայս դիտեալ արկաք զմեզ ի գործ, եւ Տէր յաջողեաց...: Սակայն հին թշնամին հոգւոյ չհանդուրժեալ այսմ, պրզուեաց դատումս ի վերայ իմ, եւ մանաւանդ յաւուրս յայսոսիկ զՊատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ, որ մերժեալ յինքնէ զամենայն գովութ, մատնեաց զիս ի ձեռս քարքարոսաց, աքսորել զիս արքունի հրովարտակաւ ի Կիպրոս կղզին կապանօք, եւ անդ ի դժնդակ ամուրս նորին, Մովսէս կոչեցեալ, գտեալ յիս վնաս դայս միայն, թէ ընկալեալ ես զհաւատն հռոմէական, եւ քարոզեալ ժողովրդեան ի դարձուցանել զնոսա ի հաւատ լատինացւոց, որպէս եւ պատճէն արքունի հրովարտակին, որով զիսն աքսորեաց՝ ցուցանէ դայս, զոր ընդ թիւթոյս առաքեմ, առ ի տեսանել վտանգութեան ձերոյ դճմարտութիւն իրին»⁸⁷: Նամակը կը շարունակուի խնդրելով անոնց աղօթքը, «որպէսզի պաշտեցից զկամս Տեառն, ի պանս եւ ի բանտ, ի ցուրտ եւ ի մերկութիւն, ի կոճեղս եւ ի չլթթայս, այլ եւ ի դառնազին վտանգ մահու»:

Այս նամակին հետ՝ Սարգիս Եպս. Ս. Ժողովին ղրկած է նաեւ իր աքսորման ֆերմանին թրջատառ օրինակութիւնը, որ կը պահուի Փրոփականտայի դիւանը⁸⁸: Ֆերմանին խաւերէն թարգմանութիւնը, որ կը գտնուի նոյն տեղը⁸⁹, եւ որ նոյն ատեն ղրկուած էր Ռոտտ-թոյի եւ Կիպրոսի դատաւորներուն, ինչպէս նաեւ Ֆամակուսթայի դպեակի պահապաններուն, հետեւեալ պարունակութիւնը ունի. «Վերոյիշեալ անձերէն իւրաքանչիւրը թող գիտնայ, թէ Մեսիան խոստովանող քերականց անձերէն՝ Յակոբ Վրդ. Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքը եւ այլ տեղերը իրեն հպատակ անձեր տեղեկացուցին ինծի եւ կնքուած աղերսագիր ալ ներկայացուցին Բարձրագոյն Դրան, թէ կարգ մը հայ վարդապետներ կը յաճախեն այն քրիստոնեաները՝ որոնք լատին դաւանութիւն տանին, եւ ապա դառնալով Օսմանեան տահմաններուն մէջ՝ քաղաքէ քաղաք եւ գիւղէ գիւղ անցնելով՝ կ'ապականեն հայ հպատակները, պղտորելով անոնց հանգիս-

86. Հ. Ջաբարիա Պոլիսէն, 13 Սեպտ. 1758ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:

87. AP, SO, Armeni, Vol. 13, f. 301.

88. AP, SO, Armeni, Vol. 13, f. 306.

89. AP, SO, Armeni, Vol. 13, f. 305.

տը, կարգն ու կանոնը, եւ անոնցմէ ոմանք Փրանկ ծէսին դարձնելով: Ուստի հարկէր որ դարման տարուէր այս անկանոնութեան ու պատժութիւն անոնք՝ որ այս բոլորին պատճառն են, որպէսզի այլեւս չկատարուին նման չարութիւններ:

«Եւ որովհետեւ այժմ կայ հայ վարդապետ մը, Սարգիս անուանով, չարակամ ու դաւադիր, որ իր գէշ նկարագիրով եւ վարմունքով՝ յետ նախատելու Պոլսոյ իր աղքէտ եւ չքակալքի անձերը, իրենց ծիսական հարցերուն համար, քաշուեցաւ Վենետիկ, ուր բնակեցաւ տասներկու տարի՝ ամբողջապէս ձգելով հայ ծէսը ու որդեգրեց լատին ծէսը: Վենետիկէն անցաւ Հռոմ, ուր ամբողջապէս Պապին ենթարկուելէ վերջ, դարձաւ Պոլիս, դիտում ունենալով վնասել իր աղքին, արտաքսապէս պահելով հայ ծէսը. իսկ ներքսապէս ըի խաբէութեամբ՝ սկսաւ յաճախել հայերը, վնասելով անոնց՝ աւելի քան նախապէս, արտորելով անոնց հանդիստն ու կարգը: Քիչ չըրաւ նաեւ իր աղքին Պատրիարքին, պահանջներով եւ յանդուգն խօսքերով, հակառակ որ Պատրիարքը իր մեծադոյն պաշտպանն էր, որ կը հոգար նաեւ անոր ապրուստը: Բայց ան ուղղութեան չեկաւ եւ չփոխեց իր վարքը, չուղեց ենթարկուել իր Պատրիարքին, որ վախէն ինծմէ խընդրեց, միացած իր քահանաներուն եւ աղքին պիտաւորներուն, որ հրովարտակ մը ելլէ, որպէսզի յիշեալ Սարգիս վարդապետը Կիպրոս կղզին դրկուի, արդելափակուի Փամակուսթայի դղեակը, եւ իր աղատութիւնը չվերստանայ՝ մինչեւ որ Պատրիարքը չխնդրէ անոր փոխադրութիւնը այլուր, կնքուած նոր արեւսագիրով մը»:

Ֆերմանը կը փակուի հրամայական չեղտով, պատուիրելով պահակներուն՝ որ փղծամիտ կերպով կատարեն տրուած հրամանը, հոգ տանելով որ Սարգիս Վրդ. չփախչի դղեակէն եւ կամ չփոխադրուի այլուր՝ մինչեւ Պատրիարքին նոր կարգադրութիւնը⁹⁰:

Պոլսոյ հայութիւնը կը բաժնուի երկուքի՝ ի նպաստ եւ հակառակ Սարգիս Եսիսկոպոսին⁹¹. եւ որովհետեւ Սարգիս Եսիս. կը հիւանդանայ Սախըղի մէջ ու չի հասնիր աքսորավայրը՝ Մալսայ Խալէսի, լալաղին ու աղաչական կը դիմէ Պատրիարքին, որ նախ կը

90. Ֆերմանին խալերէն թարգմանութեան տակ գրուած է «Tradotto fedelmente da me Ignazio Mouradgea». (Հաւատարմութեամբ թարգմանուած ինծմէ, Իգնատիոս Մուրատեայ):

91. «Վասն աքսորման Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ին գրեցի միանգամ, զի տարան զնա շղթայակալ ի կողմանս Կիպրոս կղզւոյն բերդարդել լինել անդ: Այլ այժմ ոմանք յուղղափառաց դպրոտ ի մէջ իւրեանց միաբանեալ ջանան յետս դարձուցանել զնա առն(ե)լով զիթլախն. բայց երկնչիմ, զուցէ իմացեալ Պատրիարքին հասուցէ զկնի նորա զվճիռ մահու: Քանզի ի Հայոց կողմանէ ոչ ոք կայ նմա օգնական» (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 18 Նոյմբ. 1758ին, առ Մեղրոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

դիջանի իրեն Սախըղ⁹² մնալ եւ ապա վերջնական աղատութիւն չընորհելով՝ դինք վը կարգէ Թոխաթի Առաջնորդ: Սակայն Սարգիս Եսիս. նախ Պոլսոյ կ'անցնի եւ ապա Պոլիս⁹³, հակառակ Պատրիարքի կամքին: Գործնականին մէջ Սարգիս Պոլիսէն թացակայած է տասը ամիս (Սեպտ. 1758 – Յունիս 1759):

Այնուհետեւ Սարգիս Եսիս. Պոլիս կը մնայ, առանց երթալու իրեն նշանակուած Աթոռ, որովհետեւ առողջութիւնը մեծապէս խանգարուած էր ու կարօտ էր կաղդուրման. իսկ այն ազգակիցները, որոնք ստորագրած էին իր աքսորագրին, յաջորդաբար թշնամացած ըլլալով Պատրիարքին հետ, մի առ մի ներողութիւն կը փնդրեն Սարգիսէն, ի դուր ուղելով համոզել զինքը՝ որ սկսածակցի իրենց ընդդէմ նախանի⁹⁴: Նոյն տարւոյն (1759) Դեկտեմբերին Սարգիս Եսիս. ճնստի ի տան քեռ իւրոյ, եւ ոչ խառնի յինչ յեկեղեցւոյն Հայոց, եւ երթալ անդր երբեմն երբեմն անցաւոր եւ օտար, ոչ պատարագէ եւ ոչ քարոզէ, եւ կարծեմ լթէ պայս ձմեռն աստ ձմեռէ, մինչեւ տեսցէ թէ զինչ լինիցի յաղդիս եւ ի քաղաքիս: Ոչ կարէ ասել լթէ ոչ երթամ յեկեղեցիս, սի այնու պայմանաւ եկն աստ, ապա լթէ ոչ լինի ընդ-

92. «Վասն աքսորեալ Սարգիս Վրդ.ին զայս ծանիք, զի թէպէտ ի Մալսայ Խալէսին որ ի Կիպրոս աքսորելի էր, բայց զի մինչեւ ցայսօր ի Սախըղ յառնաց մնալով նաեւ երթալ անդ, գրեալ է լալաղին գրով առ Պատրիարքն եւ առ իշխանս քաղաքի անտի գիր, թէ հիւանդացայ աստ, ողորմեցարուք ինձ. զոչ բան եւ ընդ իւր եղեալ չաւուչն գրեալ է աստ. ուստի այժմ տեղի աքսորանաց նորա ի Պատրիարքն տահմանեցաւ լինիլ Սախըղ, եւ իթլախն եղեւ. բայց անդ մնալոց է, մինչեւ թեմ փնջ եպիսկոպոսութեան նմա յարմար անկցի ուրեք» (Հ. Ջաբարիս Պոլիսէն, 17 Դեկտ. 1758ին, առ Մեղրոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

93. «Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ն եկն ի Պոլսոյ, եւ այժմ յՍտամպուլ է, եւ զկնի քառասուն աւուրց զնալոց է ի Թոխաթ ի մանուկն իւր: Տեսի զնա եւ երկարս խօսեցայ ընդ նմա, եւ սիրով ընկալաւ զիս, եւ ձեզ եւս, մանաւանդ Հ. Մկրտչիս զողջոյնս սիրոյ մատուցանէ» (Հ. Ջաբարիս Պոլիսէն, 19 Օգոստ. 1759ին, առ Մեղրոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

94. «Եղեւ ինձ քանի մի անգամ երթալ ի տուն Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ին, որ յաւուրս յայսոսիկ հիւանդացաւ զեղին ցաւով, եւ այժմ յուսամք թէ ողջացի փութով: Եւ զի եկն գերծեալ ի բազում վշտաց ծովու եւ ցամաքի եւ ի հակառակութենէ սուտ եղարաց, խնդրէ զմիթարութիւն ի մէջ իրրեւ ի մտերմաց. եւ որպէս ինքն նոյնպէս եւ մեք զգուշութեամբ զնամք յերթեակութիւն միմեանց վստն հակառակորդաց: Սա պատմէ մեզ թէ զիարդ այժմ իշխանք Հայոց, որոց երեւելին կոչի Պաղրկեան պաշը Պետրոս, զղջացան եւ թողութիւն ինդրեցին վստն մասնակից լինելոյ իւրեանց մեղաց Պատրիարքին առ ի աքսորել զնա, եւ են ընդ նմա գրգռութեամբ, եւ ի բանի են փոխել զնա յԱթոռոյն: Սակայն Սարգիս Վրդ.ն առ ի կատարել զհրովարտակ թագաւորին հանդերձեալ է դնալ յեկեղեցիս ըստ կամելոյ Պատրիարքին. եւ զեռ աստ է զաբաթս ինչ, մինչեւ տեսցէ թէ զինչ լինիցի բան Ահագին Սահակ Վրդ.ին, զոր փոխեցին ի Կաթողիկոսութենէ, եւ զնալոց են փոխանակ նորա զԵսիս Վրդ. ոմն Աստապատեցի, եւ է նա յայժմ ի Կարին, ի Կարմիր վանս» (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Դեկտ. 1759ին, առ Մեղրոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

դէմ արքունի հրամանի. եւ ոչ կամի յօժար սրտիւ երթալ՝ վասն խղճի մտաց»⁹⁵:

Աքսորէն դարձին՝ Սարգիս Եպս. որոշած էր ձգել ամէն գործունէութիւն եւ կրկին դառնալ Արեւմուտք, հոն մնալու համար ընդմիջաւ: Իր ծրագիրը, ընդ պաշտօնօք, կը յայտնէր Մխիթարեան Հայրերուն. սակայն զայն իրագործելու համար պիտի ապաստէ շուրջ տասներեք տարի, մնալով միշտ նոյն ծրագրին վրայ: Պոլիս անցնող ճանապարհով տարիներու ընթացքին (Յուլիս 1759 – Սեպտ. 1772)՝ Սարգիս Եպս. կը ջանայ շարունակ տեղւոյն կեանքին հետ: Այսպէս 1760ի Մեծ պահլէին «սկսաւ իբրեւ զառաջինն քարոզս տալ ի ժամն Հայոց, եւ յայսմ Աղուհացի քարոզէ ի Պալատու ժամն, եւ կարծեմ թէ բանն Առաջնորդ լինելոյ նորա ի Թօխաթ» լռէ, զի եւ ինքն ոչ յօժարի»⁹⁶: Սարգիսի այս դիրքին համար Նալեան Պատրիարք այնքան խանդավառ չէր ու խօսելով Յովհաննէս Թոմաճանեանի հետ կը մեղադրէ Մխիթարեանները, որոնք Վենետիկի մէջ չէին կրցած աւարաշահիլ Սարգիս Եպիսկոպոսը. որով սա «եկաւ մեր գլխոյն պէլա եղաւ, ասաց. զի Թօխաթու Առաջնորդութիւն տրվաւ՝ չերթայ նա, եւ ընդդէմ կամացն Մեծին, Պալատ՝ Հրեշտակապետին ժամն քարոզէ բազմախոսով ժողովրդօք»⁹⁷, ինչ որ նախանձի եւ հակառակութեան առիթ կ'ըլլայ, Յովհաննէս Թոմաճանեանի համաձայն:

1764 Մայիս 19ին Յակոբ Նալեան հրաժարելով լիցիանութենէն, պատրիարքական մատանին ու փիլոնը կ'անցընէ Երուսաղէմի Պատուիրակ Գրիգոր Վրդ. Պաամաճեանին, որու «իբր կառավարիչ կացուցաւ մեր Սարգիս Վրդ.ն, քանզի գոլով Գրիգոր Վրդ.ն երիտասարդ հասակաւ, բարւոք է ունել նմա զծերունազարդ ոք ի կառավարել զնա, եւ ինքն, այս է Սարգիս Վրդ.ն, կացուցաւ ի տեղի նորա վէճելի Երուսաղէմի, որ ք լոխմա մեծկակ»⁹⁸: Նալեան Պատրիարքի թաղումին՝ Սարգիս Եպս. կը խօսի դամբանականը, ամբողջ ժամ մը՝ ապշեցնելով ժողովուրդը: Ու այնուհետեւ կը նուիրուի իր նոր պաշտօնին⁹⁹:

95. Հ. Իզնատիոս Պոլիսէն, 15 Դեկտ. 1759ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:

96. Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 15 Փետր. 1760ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:

97. Յովհաննէս Թոմաճանեան Պոլիսէն, 10 Մարտ 1760ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:

98. Աթանաս Եպս. Մէրասեան Պոլիսէն, 2 Յունիս 1764ին, առ Հ. Մկրտիչ Անանեան, Հռոմ:

99. «Գիտեմ զի յառաջագոյն քան զիս գրեցին ձեզ այլք վասն մահուան Յակոբայ Վրդ.ի Պատրիարքի քաղաքիս, եւ թէ զիարդ փառաւորապէս թաղեցին զնա ի գերեզման Պէյօղլիի առ գերեզմանի Զուղայեցի Յակոբ Կաթողիկոսին. եւ անդ ի մէջ բիւրատու բազմութեան ամենայն ազգաց ասաց գնորդեան Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ն, իբրեւ զժամ մի, ի զարմացումն ամենեցուն: Եւ բազում ժամանակէն, յորմէ հետէ ոչ եղեւ ինձ պարսպ դառնել զնա առանձին եւ խօ-

Արեւմուտք մեկնելու եւ հոն հաստատուելու ծրագիրը Սարգիս Եպս. ունեցած ըլլալու է Պոլիսէն աքսորուելէն առաջ, երբ դեռ Հ. Մկրտիչ Անանեան հոն էր, որու յայտնած էր իր ծրագիրը: Աքսորէն դարձին, երբ Հ. Մկրտիչ արդէն մեկնել էր Վենետիկ ու Հ. Իզնատիոս խաչատուրեանն էր որ կը սկսէր յաճախել Սարգիս Եպիսկոպոսը, ի Հ. Իզնատիոս լուր կը հասցնէ Մելքոնեան Աբբազօր՝ թէ Սարգիս Եպս. «խօսեցաւ ընդ իս, թէ Հ. Մկրտիչին խօսեցեալ եմ խոստովանաբար զիրս ինչ, թէ խօսեցի ընդ Հայր Աբբային, եւ սպասեմ պատասխանուի»¹⁰⁰: Չենք գիտեր՝ թէ ինչ եղած է Մելքոնեանի պատասխանը. սակայն այնպէս կը թուի՝ որ Աբբազայրը տուած ըլլայ իր հաւանութիւնը սատարելու Սարգիս Եպիսկոպոսին, զինք տեղաւորելու համար Վենետիկ, պայմանաւ որ ան ապահովէր իր նիւթականը՝ չծանրանալու համար Միաբանութեան վրայ:

Սարգիս Եպս. տրամաբանական գտած ըլլալու է դրուած պայմանը, որովհետեւ կը տեսնենք իրապէս որ մտահոգուած է հաւաքելու որոշ դոմար մը՝ ապահովելու համար իր ապագան. «ասէ (Սարգիս). Եթէ միաբանեալ ոմանք յուղղափառաց տալին ինձ պաղտ իբր 2000 դրամ յապրուստ, այսօր յարուցեալ չոսէի ի Վենետիկ»¹⁰¹: Տարի մը ետք, այն է 1760ին, Սարգիս Եպս. յոյս ունի թէ պիտի յաջողի ատանալ Նալեան Պատրիարքէն հազար դահեկան, փոխան այն ծախսերուն՝ զոր կատարած էր աքսորի ատեն. յետ ատանալու այդ դոմարը՝ Սարգիս Եպս. կը խորհէր անցնիլ Եւրոպիա իբր Առաջնորդ, եւ ապա Միջերկրականէն շարունակել ճամբան դէպի Արեւմուտք¹⁰²: Սարգիս Եպս. կը խնդրէր Հ. Իզնատիոսէն նամակով մը

սել վասն հարկաւոր ինչ իրաց ընդ նմա. եւ նա իսկ զբաղեալ կայ յիրս նորոգ նստեալ Պատրիարքին» (Հ. Իզնատիոս Պոլիսէն, 19 Օգոստ. 1764ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):

100. Մելքոնեան Աբբայ Վենետիկէն, 13 Հոկտ. 1759ին, առ Հ. Մկրտիչ, Հռոմ:

101. Հ. Իզնատիոս Պոլիսէն, 15 Դեկտ. 1759ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:

102. «Վասն Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ին գիտելի է, զի յաւուրս յայտնիկ տեսաք զմիմեանս եւ մատուցի նմա զողջոյն ձեռ, եւ յետ բազում խօսակցութեանց հարցի զմտաց իւրոց, եւ ասաց թէ ի նոյն միտս եմ անցանելոյ ի կողմանս յայդուսիկ, բայց մնամ յուսով ի մօտոյ առնուլ զդրամս ինչ իբրեւ հազար դահեկան ի Պատրիարքէ աստի վասն տուգանաց եւ ծախուց, զոր սպասեցի ի հաւածմանս իմ: Եւ ապա անցեալ յԵւրոպիա, ուր օհմանեալս եմ երթալ յԱռաջնորդութիւն արքունի հրովարտակաւ, անտի յուսամ փութով եւ դիւրութեամբ իջանել ի Միջերկրայ ծովեզր, ուստի Տեսաւս յաջողելով ակն ունիմ միւսանդամ տեսանել զԱրեւմուտս: Արդ զայս խորհուրդ իւր խնդրէ ունիլ ի ծածուկ վասն ահի հակառակորդաց, եւ հայցէ զօգնութիւն աղօթից ձեռոց: Փառք եւ գոհութիւն Տեսաւս, զի առ ալժմս փոքր մի Պատրիարքն զիջեալ յառաջին բնութենէ, եւ օգնականք բազում են Սարգիս Վրդ.ի ի մեծամեծաց Հայոց» (Հ. Իզնատիոս Պոլիսէն, 19 Նոյեմբ. 1760ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):

այժմ, Ղազար Եպս. Անմարմինը Վենետիկ փոխադրվելով, Սարգիս Եպս. կ'ուզէր ապահով ըլլալ՝ թէ արդեօք Ղազար Եպիսկոպոսի դիտոման էր հաստատապէս Վենետիկ մնալ, թէ եւ կը տարակուսէր այս մասին, «դի է այր անկայուն եւ թիթիղ»¹¹¹:

Ժամանակ մը վերջ, այն է 26 Սեպտ. 1768ին, Սարգիս Եպս. անձամբ կը գրէ Մեղքոնեան Աբբաճօր, առաջարկելով որ Ս. Ղազար ընդունէր իբր ժառանգաւոր՝ Մկրտիչ Զօհրապեան պատանին, վկայելով սղոյն ու շնորհակալութեան: Մեղքոնեան կը դիմանայ, քանի որ մանուկը կ'առաջարկուէր Սարգիս Եպիսկոպոսէն՝ «իբր դիմ աղիս եւ փոխան իմ պատանդ եւ առհաստէս»¹¹²:

Երկար մտածելէ վերջ՝ Սարգիս Եպս. 1772ին կ'առնէ վճռական քայլը ու ճամբայ կ'ելլէ դէպի Արեւմուտք: Հաւաքած դրամը Վիեննայի ճամբով կը հասցնէ Վենետիկ, Մեղքոնեան Աբբաճօր ձեռքը, որու կ'ուղղէ նամակ մը 22 Օգոստ. (1772) թուականով¹¹³. Նոյն նամակը ասելի համառօտ ձեւի տակ կը կրկնէ Սեպտ. 4ին, միշտ Պոլիսէն, վերջաւորութեան ակնարկելով՝ թէ «գուցէ ոչ կարիցեմ զայլ ինչ դիւր գրել քեզ աստուտ վասն նաւարկելոյս, որ քի մէջ Սեպտեմբերի ամսոյս լինելոց է, եւ երեւի թէ ի Մարչիլիայ նաւելոց եմք, առ ի չգտանելոյ ուղղադնաց նաւ առ Վնէժ»:

1772ի Սեպտեմբերին Սարգիս Եպս. կը մեկնի Պոլիսէն. մեկնումին արտաքին պարագաները կու տայ մեզի Հ. Անանիա Ճամպաղեան. «Սարգիս Վրդ.ն ել աստի Փռանսըզի նաւով, որ գնալ ունէր ի Մարչիլիայ, յաւուր երեքշաբթի ի 18 Սեպտեմբերի, եւ անտի գնալ ունի ի Հոռոմ, եւ անտի ի Վենետիկ: Սակայն խնդրեաց ի մէջն զհանդերձ կրօնի մերոյ վասն իւր եւ վասն փոքրաւորի իւրոյ՝ Ժպտիլ նովաւ ի ճանապարհին. բայց մեք սրտաւորելով զպատճառս ոչ սոռաք, զի մի՛ տացուք տեղի ամբաստանութեան չարափառաց՝ ասել թէ սոքա փախուցին զնա, եւ փախուցանեն զայսպիսիս՝ զքեցուցանելով նոցա զհանդերձ իւրեանց...: Ի ճանապարհէն գրեաց թուղթ առ ընտանիս իւր աստ եւ բաժանեաց նոցա զամենայն գիւհս եւ գկարասի տան իւր»:

111. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Դեկտ. 1761ին, առ Մեղքոնեան Աբբայ, Վենետիկ: Սարգիս Եպս. երեք տարի վերջ նոյն հարցը դարձեալ կը դնէ. «Սարգիս Վրդ.ն տակաւին կայ ի նոյն առաջին իւր միտս, որպէս երբեմն գրեցի ձեզ, բայց խնդրէ գիտել զկամս հաստատութեան Ղազարու Վրդ.ին, եթէ կայցէ՞ այդր թէ ոչ: Իսկ կալ սորա աստ բազում օգուտ եցոյց մերումս կողման, քանզի չահեալ ունի զմիտս մեծամեծաց ճարտարութեամբ իւրով, եւ է հանապազ ճատաղով եկեղեցւոյ, եւ այժմ առաւել եւս անահ է, քանզի մեռաւ ուստի երկնէն» (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Հոկտ. 1764ին, առ Մեղքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):

112. Նամակին ամբողջ պատճէնը տես Յաւելուած, թիւ 13:

113. Նամակին ամբողջ պատճէնը տես Յաւելուած, թիւ 14:

րոյ, եւ ի թղթոյ անտի իմացան զգնալ նորա աստի, զի յառաջ քան զայն եւ ոչ ընտանիք եւ քոյր իւր գիտէին. մինչեւ Պատրիարքն իսկ յանցեալ շաբաթուն առաքեաց եւ որոնեաց զնա յանգէտս յՕրթաքէօյ եւ ի Թառապիայ, եւ ոչ գտաւ: Եւ բազում բարեկամք նորա ի հակառակորդաց՝ ողբան զգնալ նորա, որպէս ի հարկէ փնդան թշնամիք նորա»¹¹⁴:

Մարսիլիա հասնելուն Սարգիս Եպս. կը գրէ զանազան նամակներ, որոնց շարքին հատ մը, 15 Հոկտ. 1772 թուականի, Մեղքոնեան Աբբաճօր, ու կը պարզէ իր ծրագրերը¹¹⁵:

Սարգիս Եպս. Մարսիլիայէն կ'անցնի Լիւթոնոյ: Այս շրջանի մասին չունինք դիւանական նորութիւններ. Գալէմբարեան, որ սոսքով է Լիւթոնոյի դիւանը, արդէն իսկ ամբողջութեամբ համադրած ու ներկայացուցած է մեզի թէ ինչպէս անցուցած է Սարգիս Եպս. կեանքի վերջին շրջանը, կնքելով մահկանացուն 1 Հոկտ. 1773ին:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

(Շար. 1)

114. Հ. Անանիա Պոլիսէն, 29 Սեպտ. 1772ին, առ Մեղքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:

115. Նամակին ամբողջ պատճէնը տես Յաւելուած, թիւ 15:

Résumé

NOUVEAUX MATERIAUX
CONCERNANT L'ARCHEVEQUE SARGIS SARAFÉAN

P. SAHAG DJEMDJEMIAN

La vie de Sargis Saraféan avait été étudiée jadis par le P. Grigoris Kalemkiarian dans «Handēs Amsorya», se basant surtout sur les archives de la Congrégation Antoine de Constantinople, de Livourne et, en partie, de St. Lazare à Venise.

L'A. veut compléter le cadre biographique qui en résultait par l'emploi de nouveaux documents conservés dans les archives de la Propagande et encore de St. Lazare. Ces documents concernent surtout les rapports, parfois troublés, de Sargis avec les Pères Mekhitaristes de Venise, ses péripéties à travers l'Italie et à Rome, son retour à Smyrne et Constantinople, son exil décrété par le Patriarche Hakob Nalean, sa libération et son établissement à nouveau en Occident.

L'article sera suivi de la publication des documents étudiés par l'A.

ԳՐԱԿԱՆ
LITTÉRATUREԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ
ԼԵԶՈՒԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

«Գրելն իսկ մեծ է և նշանակելն սարսափելի»:
Մատնամ Ողբերգութեան, Ծ. դ.

Մ Ո Ւ Տ Ք

Այս էջերը կը կազմեն Գ. Նարեկացիի Մատնամ Ողբերգութեանի մէկ ընթերցումը: Առաջին մօտեցում մը, առաջին արտադրութիւն մըն է ասիկա, որ կը փորձէ ուժալարեր բռնել, փաւեր, շերտաւորումներ հաստատել, սահմաններ դնել, որոշադրել յղումի եղբեր. ցանցարկել: Ընթերցումը կը ձգտի քանի մը հատուածներու միջեւ կապեր դնելու, զանոնք յարաբերելու, դռներու յօդումներ, չաղկապումներ և ստեղծելու զանոնք միջաբերելու, ըմբռնող միջոցը:

Դարձ մը ուրեմն զէպի այն հին, շատ հին ու արխիւային գրութիւնը, անոր ընդերքը, հոն երգող ու լուռ քաները: Ընդ-դարձում մը, ինչպէս արօրին խօսիլ, որ հողը փորելով կը շրջէ, կ'ընթանայ: Դարձ՝ անոր հետ: Այնուհետեւ ընթերցումը չի միտիլ աղ ընդարձակ ու անսահման զրուցիւնը ամփոփելու, կամ արտահանելու անոր հաւանական ու քաջակայ, նոյնիսկ կարելի ու բաղադրուած ճշմարտութիւնը:

Կարգալ՝ ինչ որ կը լսուի, խուլ, կը կարդայ-կը կանչէ մեղ Մատնամ Ողբերգութեանին մէջ:

Ս Ե Մ Ը

Գրքի մուտքին, այն պահուն՝ Բրբ կը բացուի ան ու կ'ընդլայնի, փախն է, որ կը մտնէ: Վախ՝ անսահման դրուածքան մը առջեւ: Մատնամը կը խուսափի ընթերցողի սահմանափակ բացուածքէն, կը վրիպի, կը փախչի մեր ձեռքերէն, թերեւս ամէն պարագրիկումէ: Կը քողարկուի որքան քաջայարտուի: Ամէն կողմէ սողեր, անընդմէջ նախադասութիւններ, բանադարձումներ ու պարբերութիւններ կը մի-